

A NEM MINDENNAPI ÉLET PSZICHOPATOLÓGIÁJA*

Žarko Trebješanin

Manapság tanúi vagyunk az irracionalitás tömeges méretű betörésének a társadalmi életbe. Ha Freud a *parapraxis*okat, a lelki életben jelentkező elvétéseket tanulmányozva, melyeket az egyébként normális egyének tudatába beszökő tudattalan képzetek idéznek elő, megírta *A mindennapi élet pszichopatológiáját*, akkor egy társadalmi orientációjú pszichológus vagy antropológus, aki a huszadik század legvégén a volt Jugoszlávia területén találná magát, és tágabb, társadalmi méreteken tanulmányozná e térségben az észbontó jelenségeket, köteteket írhatna *A nem mindennapi társadalmi élet pszichopatológiája* címmel. Az itt következő jegyzetek csak szerény adalékok e meg nem írt *Pszichopatológiához*, s talán ösztönzően hatnak, hogy egyszer valóban elkészüljön. Ami pedig a tanulmányozandó anyagot illeti, az sajnos bőségesen adódik...

* A fordító ezúttal „nem mindennapi” eljárás mellett döntött. Žarko Trebješanin (1950) *„Politika i duša”. Psihopatologija nesvakidašnjeg života („Politika és lélek”). A nem mindennapi élet pszichopatológiája* című könyvéből (Beograd, Vreme knjige, 1995) kiszemezgette és mozaikszerűen összerakta azokat a hosszabb-rövidebb részleteket, amelyeket a legérdekesebbnek tartott. A 234 oldalas könyv ugyanis a szerző 1991–1995 között keletkezett publicisztikai esszéit tartalmazza, melyek egy része előzőleg, rövidebb formában, különféle lapokban jelent meg. A könyv tehát nem homogén, és sok olyan bekezdést tartalmaz, melyek inkább csak a hazai, szerb olvasóközönség számára mondanak valamit. Másrészt ezek a cikkek nem szakmai közönség számára íródtak – a magyar szakértő olvasónak talán az lehet tanulságos, hogy hogyan alkalmazza elméleti tudását egy pszichológus a „súlyos valóságban”. A szerzővel tanácskozva és beleegyezésével sűrítettem a könyvet, jelen fordítás tehát az eredeti „extraktumának” tekinthető. A közcímek a könyv fejezetcímeinek felelnek meg. (*Radics Viktória*)

A társadalmi nyomor, a hiperinfláció, az elszigetelődés, az általános válság, a társadalmi káosz és a kifordult értékrendszer közepette sok regresszív, paradox és irracionális jelenség üti fel a fejét az emberek mindennapi életében: a legszegényebb, leghátrányosabb helyzetű polgárok arra a kormányra szavaznak, amely nyomorba döntötte őket; lázadás helyett a szegénységgel együtt fokozódik az apátia; a kultuszminisztérium betiltja a végképp elszegényedett kultúra és a beteg, menekült emberek tízezreinek megsegítésére hivatott Soros Alapítványt; a társadalmi katasztrófa állapotában a határozott akció helyett az emberekben egyre jobban felerősödik a tehetetlenségérzet és a fatalizmus.

Az okkultizmus, a mágia és a misztika „berobbanása”, úgy látszik, törvényszerű jelenség a szegénységben, a válságban és a háborúban. Az asztrológia, az alkímia, a gnózis, a kiromantia, a kabbala, a jóga, a zen, a transzcendentális meditáció felelevenedése manapság igen jellemző mifelénk. A kétségbeeséséből, reménytelenségből, szellemi és anyagi nyomorból és dezorientáltságból vakhit születik, hipnotikus függés a jósoktól, megmentőktől, látnokoktól és guruktól.

Ugyancsak észrevehető a tömeges regresszió a tehetetlenség szintjére, ahol eluralkodik az erős apafigura, az omnipotens Vezér iránti vágy, aki majd megment bennünket, és rendet csinál az államban. Az állami televízió, a Szerb RTV ahelyett, hogy felvilágosítana és széttörné az illúziókat meg az előítéleteket, szisztematikusan gerjeszti és dédelgeti azokat, fáradhatatlanul táplálja az obskurantizmust, az ostobaságot, a primitívizmust, az ízléstelenséget és a dependenciát.

Mi, Szerbia és Jugoszlávia pszichológusai, ha akarjuk, ha nem, szörnyű időket élünk, roppant zűrzavarban. Abban a boldogtalan privilégiumban volt részünk, hogy közelről láthattuk a rettenetes társadalmi katalizmust, a látszólag szilárd értékrendszerek romba dőlését, az uralkodó ideológia és egy társadalmi rendszer bukását, az állam felbomlását, a nacionalista őrjöngést, a háborút, a tömeggyilkosságokat, a mézszárlásokat és a szadista tivornyákat, a menekültek apokaliptikus menetszlopait, a szerencsétlenné tett gyerekeket.

Véleményem szerint a pszichológus, különösen, ha ez nemcsak szakmája, de hivatása, igazán nem engedheti meg magának, hogy csapdába ejtse a kollektív őrület vagy valamely politikai szenvedély, miként azt sem, hogy eluralkodjon rajta az apátia meg a reménytelenség, ám ez nem jelenti azt, hogy el kell szigetelődnie a szomorú és szörnyű külső eseményektől, és be kell húzódnia a laboratóriumába vagy a könyvtárá-

ba. Az alapvető szakmai kutatásokkal párhuzamosan kötelessége az is, hogy affinitásának, professzionális tájékozódásának és lehetőségeinek megfelelően hozzájáruljon a sötét idők természetének és pszichológiai következményeinek megvilágításához.

Korunk egyik leglényegesebb lélektani kérdése az, hogy a nagy társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális változások miként verődnek vissza az egyén tudatában és viselkedésében, azaz milyen transzformációkon és áttételeken keresztül jelennek meg a patológikus, tragikus társadalmi történések mentális síkon, hogyan hatolnak be a pszichébe s marják szét a személyiség magvát, a legintimebb szférákat – az érzelmeket, a privát életbölcséletet, a személyiség szerkezetét és identitását.

Egyik kolimai történetében Varlam Salamov hőse, aki hitetlenül és sóvárogva gondol arra, hogy egy napon talán mégis kikerül a táborból, mintha fogadalmat tenne, így szól: „Ha túlélem, írok róla egy novellát.” A mi pszichológusunk azt tanácsolhatná magának: Ha ép lélekkel kerülök ki ebből az őrületből, írok róla egy pszichológiai tanulmányt.

Az asztrológia, a mágia és az okkultizmus visszatérése

Az asztrológia iránti rendkívüli érdeklődés és a horoszkópokba vetett hit a mi feltételeink közepette különös sajátságokkal bír. Először is, tradicionális kultúránkra többek között kifejezett fatalizmus jellemző. Szépen tanúskodnak erről ősi közmondásaink: *Aminek meg kell lennie, meglesz; A sors elől nem lehet megszökni; A végítélet napja mindig eljön* stb. Egy néhány évvel ezelőtti empirikus kutatásom a fatalizmus elterjedéséről és erejéről (Svetozarevön és környékén) azt mutatja, hogy népünk körében még mindig rendkívül erős a végzet erejébe vetett hit (a kérdezettek majdnem 60%-ánál magas fokú fatalizmust találtam), különösen az iskolázatlan falusi lakosság igen széles rétegében. Amikor romba dőlt az ideológia „szilárd tornya” és az addigi értékrend, és különösen az olyan vészterhes, hirtelen bekövetkező társadalmi események után, mint amilyen a háború, az állam szétesése, az óriási többség rohamos elszegényedése és a lakosság egy kis részének enormis meggazdagodása, szükségszerűen megingott a racionális világrendbe és a saját sors ellenőrizhetőségébe vetett hit. Az utóbbi években egyre erősödik nálunk a meggyőződés, hogy az egyén, de még a politikai csoport sem lehet hatással a kaotikus társadalmi történésekre, amelyek csak

úgy sodorják az embereket. Aki ezekben a zűrzavaros időkben mindössze néhány hónap leforgása alatt elvesztette az állását, a bank elnyelte minden megtakarított pénzét vagy fedél nélkül maradt, akinek a családjából valaki elpusztult a háborúban, akit elüldöztek onnan, ahol a családja évszázadokig élt, nehezen fogja elhinni, hogy mindenki saját szerencséjének kovácsa. Az az érzés, hogy minden erőfeszítésünk hiabavaló, mert az események akaraton kívül mennek végbe és a holnap ésszel felfoghatatlan, előreleláthatatlan, rendkívül jó táptalaj az asztrológia számára, mely azt ígéri, hogy a horoszkóp segítségével legalább bekukkanthatunk végtelenen bizonytalan jövőnkbe, ha már nem lehetünk hatással az alakulására.

Manapság, amikor a csillaghit, mágia és okkultizmus betört a mindennapi életbe, ismét világosan kitűnik, hogy milyen vékonyka népünk-nél a kikényszerített ateizmus vagy a kereszténység, s hogy milyen mély gyökerű az ősi pogány, mitikus-mágikus világ – és emberszemlélet. A militáns ateizmusnak, mely évtizedekig hivatalos ideológia volt, nem sikerült kiszorítania a népi vallásosságot és a mágiát népünk tudatából. Jól illusztrálja ezt egy kelet-szerbiai politikai tisztségviselő esete, aki a „progresszív ideológia” képviselőjeként így válaszolt a kutató kérdésére, hogy vannak-e a faluban vámpírok: „Az butaság és babona, vámpírok nincsenek – de én a saját szememmel láttam egyet!”

A pravoszláv hithez való, nagy dobra vert „visszatérés” ellenére a kereszténység sem vert mélyebb gyökeret nálunk. Szinkretikus pogány–keresztény tudatról tanúskodik például a Gojmanovac faluból való Stojan elbeszélése: „Bejártam a világot, láttam én mindenfélét, semmi sem igaz abból, amit a nép beszél: én nem hiszem azokat, és nem is félek. Éjszaka megfordítom a háromszarvú sapkát, az övembe dugom a feszületet, és megyek, amerre akarok, én nem hiszek olyasmikben! Már hogy hinnék, pláne, ha puska is van nálam...” Hogy milyen eleve nek az ősi mágikus-animisztikus hiedelmek, s hogy mily mértékben támogatja ezeket ma is a pravoszláv egyház, azt kitűnően illusztrálja egy különös eset. Amikor a Jagodinától Čuprijára vezető modern autóutat építették, a munkások beleütköztek egy diófába, melyet, lévén hogy „jegy” volt, szent fa, „a munkások közül senki sem akart kivágni, mert a néphit szerint, aki kivágja a »jegyet«, nagy átkot idéz magára és a családjára”. Sok vita után a Sava šumadijai püspök segítségével „salamoni megoldást” találtak. A diófát ugyanis „három szerzetes 'feloldotta', s felajánlották a régi jagodinai templom ikonosztáza számára”, adja hírül

az újságíró „A jegyet mégis kivágták” címmel a *Politika* 1995. május 19-i számában. (Érdekes hozzáfűzni, hogy néhány nappal később a vidékre, pontosabban éppen a kivágott „jegy” körüli falvakra hallatlan ítéletidő sújtott, amiről szintén a *Politika* ad hírt az 1985. június 4-i számban.)

A vallási tudat vizsgálata kimutatta, hogy az nálunk jobbra megrekedt az utilitárius-mágikus istenszemlélet szintjén, Istent mindenható lénynek tekinti, aki imákkal, áldozattal vagy bizonyos szertartásokkal együttműködésre fogható, és felhasználható saját célra. A kereszténység e lényegében pogány, mágikus-animisztikus asszimilálását régóta észrevette a hazai antropológia és a mitológiakutatás. Hogy milyen hibrid a mi kereszténységünk, legjobban a *szlavához* (a családi védszent ma is általánosan élő ünnepe, *a ford.*) és a nagy keresztény ünnepekhez (a karácsonyhoz és a húsvéthoz) kötődő szokásokon és hiedelmeken látszik, valamint a fennálló ősi pogány szokásokon és szertartásokon (az elődök éltetése kurjongatással, komaság, vendéglátás stb.), melyek az ősök kultuszán alapulnak, mint azt a szerteágazó gyűjtött anyagon Veselin Čajkanović, a szerb etnológia klasszikusa is kimutatta: „A régi szerb vallás legfőbb jellemzőjeként mindenekelőtt *az ősök kultuszának* óriási jelentőségét kell megemlíteni. Az év minden ünnepe, különösképp a szenteste és a *szlava*, e kultusz köré épül: mi több, a legtöbb, szórványos és periodikus áldozat is az ősöket illeti. Túlzás nélkül elmondható, hogy *az egész szerb vallás visszavezethető az ősök kultuszára*”, írja „az első szerb vallástörténész” *Néhány általános jelenség a régi szerb vallásban* című tanulmányában.

A gyakran ellentmondó, a preanimizmusból, a totemizmusból, az animizmusból, a démonimádásból és a kereszténységből fennmaradt eszmék szinkretikus, mágikus-vallási ötvözete veszélyes babonásság, fanatizmus, sőt bűnözés forrásává válhat. A mágia mai visszatérése nem is oly ritkán a beteges megszállottság jele, és ellenőrizetlen agresszív kisélesek jellemzik. E jelenség illusztrálására elég lesz a nem régi szörnyű büntett példája egy szerbiai faluból, Vučkovicáról, melyet vallási eszmék motiváltak, és rituálisan hajtották végre, tipikusan mágikus módon.

1994 szeptemberében unokája, Gordana, lánya, Mila, és veje, Ljubiša Ravić máglyára vetették Dragojla nagymamát, akit az unokája azzal vádolt, hogy „sátán”. Erről a tragikus és szinte hihetetlen eseményről, mely a huszadik század végén történt, 1994. szeptember 9-én adott hírt a *Politika* „A lánya és a veje elégették az öregasszonyt” címmel, „Morbid büntett Vučkovicán” alcímmel. Az unoka, Gordana nem sokkal

előtte kijelentette, hogy belézállt az istenség, és hogy ő az „Úristen”, aki feltétlen tiszteletet és engedelmességet követel. Megszállottságát bizonyos „csodákkal” és szuggesztív viselkedésével a rokonaira is sikerült átvinnie, akik „Isten szolgálivá” váltak, voltaképpen vak eszközöké a lány kezében. A családban megesett minden baj forrását Gordana, azaz az „Úristen” Dragojla nagymamában fedezte fel, vagyis a nagymamába bújt „sátánban”. A szerencsétlen öregasszony meggyilkolásának rituáléja – patak mellett, az áldozat késsel való „megkezdése”, rituális tűzön való elégetése, a résztvevők rituális meztelensége, a homlokra kötött fekete kendő stb. – felfedi e rejtélyes gyilkosság mélységesen archaikus és mágikus természetét.

Itt még egyszer emlékeztetnünk kell Čajkanovićra, aki a korabeli napilapok bűnügyi rovatából gyűjtött anyagon tanulmányozva a régi szerb vallást már 1939-ben figyelmeztette a kutatókat: „Különösen sok anyagot szolgáltatnak a bírósági és rendőrségi híradások, tekintettel arra, hogy sok törvénszegés és büntett vagy a népi vallásos szemléletből fakad, vagy kapcsolatban áll vele.”

A babonák, a régi kultuszok, a démonológia és a „fekete mágia” felelevenítését¹ kétségtelenül nagy mértékben serkenti és bátorítja a média, a napi- és hetilapok, az okkult képes újságok tömege, de leginkább a rádió meg a tévé, melyek nyilvánosságot adnak az állítólagos látnokoknak, jósoknak és jósnőknek, asztrológusoknak, gyógyítóknak, bioenergetikusoknak, parapszichológusoknak és sok más sarlatánnak meg csalónak, akik egyik napról a másikra meggazdagszanak az egyszerű emberek szerencsétlenségéből.

Miután ugyanis elemien feltörték az évtizedekig „elfojtott” társadalmi, politikai problémák, s az infláció meg a szegénység rohamosan fokozódott, e társadalmi jelenségekkel párhuzamosan pedig nőttön-nőtt a szorongás és az aggodalom az egyre bizonytalanabb, sötétebb jövő előtt, úgy fokozódott a jóslás iránti igény és a „túlvilági” erőkre való támaszkodás vágya. Egyszóval, ahogy reálisan gyengült az egyén társadalmi ereje, úgy virágzott egyre bujábban az asztrológia, a mágia, a látnokság és a különféle jövőbelátások.

¹ A *Danas* 2000. máj. 13–14-i számában olvasható egy cikk arról, hogy a horvátországi Korčula szigetén egy faluban 1999. nyarán felelevenítették az ököráldozat ősi szertartását, az ún. „kumpaniját”. Az áldozati állatot rituális kardtánc kíséretében mészárolják le a falu nyilvánossága előtt (*a ford.*).

Az egyén, aki egyre tehetetlenebbnek érzi magát a hatalmas, sodró erejű társadalmi erőkkal szemben, és akinek a valós társadalmi helyzete egyre nyomorúságosabb, kétségbeesetten keresi valahai fontosságának misztikus megújulását az imaginárius szférában, a szellemben, a misztikában, az ezotéria és az okkult tanok világában. A mai szenvedélyes érdeklődés az ilyesmi iránt nem csupán felületes, mélyebb vallási jelentőség nélküli divat, hanem magában rejtje a keserű valóság miatti mély elégedetlenséget és a szenvedélyes reménykedést a (mint Eliade mondaná) személyes és kollektív *renovatio*ban. Az ilyen súlyos történelmi helyzetben, amilyen ma a miénk, szinte törvényszerűen megtörténik a regresszió a mágikus gondolkodásba és az erőteljes vallási törekvésekbe, mely vissza akar térni a kezdetekhez, a narcisztikus onnipotencia és az egyetemes harmónia mitikus állapotába. A hivatalos társadalmi és politikai intézményekben való csalódás és az ellenük való ilyesféle lázadás újraszüli az emberi létezés kivételességébe és szentségébe vett elvesztett hitet, mely az ősi, kereszténység előtti, indoeurópai pogány és orientális vallásokban és ezoterikus tanokban találja meg tárgyát és támaszát. A mai kivételes érdeklődésben minden iránt, ami misztikus, ezoterikus, ami túl van az emberi értelem határán, ami sötét, felfoghatatlan, okkult és titokzatos szimbolikus jelentéssel telített, felismerhető egyrészt egy „természetes”, univerzális, kozmikus vallásosság iránti sóvárgás, másrészt a megmentő remény, hogy ha már az értelem és a tapasztalat felmondták a szolgálatot, irracionális úton, az *obscurum per obscurius* elve alapján mégis sikerül ellenőrizni azt, ami irracionális.

A Nagy Inkvizítor Szerbiában

Jegyzet az 1992. márciusi pszichopolitikai manipulációról²

Annak érdekében, hogy megszilárdítsa alattvalóiban az alázatot, minden autoritáriánus, hipokrita hatalom mindig is ugyanazokkal a mechanizmusokkal élt. Ezek a mechanizmusok arra az egyszerű, de jól

² 1992. március 9-én az egy évvel ezelőtti nagy kormányellenes demonstrációra emlékezve tüntettek Belgrádban. Az 1991. március 9-i demonstráción vagy 50000-en vettek részt, a rendőrség lovas rendőrökkel, vízágyúkkal, gumibotokkal verte szét a tömeget, és tankokat vezényelt az utcákra. Egy tüntető és egy rendőr életét veszítette. Ekkor tiltották be először az ellenzéki rádiót és tévét (*a ford.*).

használható antropológiai elméletre támaszkodnak, hogy az ember biztonságra és elégedettségre törekvő lény, aki igyekszik elkerülni a bizonytalanságot és a kellemetlenségeket; ezért a kívánatos viselkedést jutalmazták, a nemkívánatosat pedig büntetik. Mivel az ember imagináló lény is, elég, ha csak megfenyegetik a nem megfelelő cselekedetért járó büntetéssel, máris eláll tőle.

A Nagy Inkvizítor, jóval a „behavioristáknak nevezett modern pszichológusok előtt, jól ismerte az embereken való uralkodás titkát kenyér, csodák és autoritás révén. A Nagy Inkvizítor – miként jelenkori követői sem – nem hisz az ember szabadságában, mert tudja, hogy a többség meg szeretne szabadulni ettől a „súlyos tehertől”, e „rettentő adománytól”, mely a gyenge teremtménynek csak bajt hoz a fejére. Az itteni hatalom, a mi álcázott kommunistáink is jól kitanulták a hipokriták tudományát, és sikeresen kormányoznak a kenyér és a félelem bevetésével. Sőt a mi Nagy Inkvizítorunk egy lépéssel továbbment az uralkodás mesterségében. Felfedezte, hogy egy kevéske kenyérral is kormányozhatja az alattvalóit, ha félelemből van bőven.

A hatalom már 1992. márciusa előtt belefogott a polgárok megfélemlítésének hallatlan kampányába. A Nagy Inkvizítor kis hazai örököse kifundálta a Nagy Márciusi Forгатókönyvet, hogy alaposan megfélemlítse a szófogadatlan népet. Itt nem szükséges idézni mindama hirdetményeket és nyilatkozatokat, pontosabban fenyegetéseket, melyekkel az „aggódó” hatalom és táborá éjt nappallá téve bombázta a rádión, a tévén és a sajtón keresztül a már ijedt embereket. Paranoid félelmet gerjesztettek mindentől és mindenkitől: a robbanóanyagot rejtő golyóstollaktól, kenyérdaraboktól, a bedobott „usztasáktól”, terroristáktól, a sodró tömegektől, a huligánoktól. A „szerbek egységére” apelláltak ebben a ki tudja, hányadik „történelmi pillanatban”, s akik a figyelmeztetés ellenére mégis reagáltak az egyesült demokratikus ellenzék felhívására, azokat „bérenceknek”, „kémeknek”, „árulóknak” kiáltották ki. De ha nem is kell részletesen leírni az esztelen megfélemlítés különféle módszereit, feltétlenül szükséges gondosan elemezni azokat a pszichológiai mechanizmusokat, mélystruktúrákat, amelyeket ez a szégyentelen kampány aktivizált. Meg kell érteni, miért sikerült a forгатókönyvnek az igen átlátszó manipuláció ellenére, legalábbis az emberek nagy részében, mégis kiprovokálnia a félelmet.

Mi hozzászoktunk, hogy mint hősiess, szabadságszerető, rettenthetetlen népre gondoljunk magunkra. Aztán, 1992. március 9-én néptelen

Belgrádra, kísértetiesen üres és csöndes utcákra ébredtünk. A megriadt polgárok legnagyobb része bezárkózott a házába, és szorongva leste, milyen szörnyűség fog történni odakinn. Mindenekelőtt be kell ismer-ni, hogy a szerbek nem is olyan bátor, rettenthetetlen nép, mely minde- nekfelett a szabadságához ragaszkodik.

Ha figyelmesebben olvastuk volna éles szemű antropológusainkat és etnopszichológusainkat, mindenekelőtt Cvjićet és Dvornikovićot, nem lepődtünk volna meg ennyire. Mindketten alaposan leírták és megma- gyarázták sötét oldalainkat is, hibáinkat, melyektől előszeretettel elte- kintünk. Cvjić, ne feledjük, ragyogóan leírta a jól ismert hősieks menta- litás mellett a mi „pórias lelkületünket” is. Pórias karakterünkhöz a kö- vetkező személyiségjegyek, nézetek és értékpreferenciák fűződnek: ön- alávetés és alázatosság az úrral szemben, alattomoság, pragmatizmus, szűklátókörűség, kegyetlenség a gyöngébbekkel szemben, fatalizmus és opportunizmus. A harcias mentalitással szemben, melyre Miloš Obilić, a koszovói vitéz kultusza jellemző, a pórias mentalitást a robot kultusza és a túlélés filozófiája jellemzi, akár a tisztesség árán is. Az alattvalói karakertípus a hódítók, a törökök és az albánok kénye-kedvének év- századokig kiszolgáltatott szerb lakosság körében alakult ki. A pusztá életükért szüntelen rettegő, az oszmán garázdálkodástól és despotiz- mustól megrettent, jogfosztott nép körében kialakult az alázas, csön- des karakter. E pórias karakter társadalmi funkciója az alkalmazkodás és a túlélés a kegyetlen és torz társadalmi feltételek közepette hízégs, a hódítókra való „felnézés”, mi több, az agresszorral való azonosulás révén. Ez a „morális mimikri” tükröződik a hódítók öltözködési és egyéb szokásainak, nyelvének és hitének átvételében is.

E mai apatikus, letört és alázas embereket, akik egyébként is örök- ké félnek a hatalomtól, mely évtizedek óta olyan pökhendien és zsarno- kian viszonyul a néphez, akár a régi hódítók, valójában nem is olyan ne- héz megfélemlíteni és engedelmességre bírni.

A félelem fenyegető helyzetekhez vagy tárgyakhoz kötődik, a szoron- gas pedig kötetlen, „lebegő félelem” valami definiálatlan veszélytől. A mi Nagy Inkvizitorunk, mint valami nagy antropológus és tömegpszicholó- gus, kihasználja a félelmet is meg a szorongást is. A tömegmédia minden válfajában űzött roppant méretű propagandával mindenekelőtt mozgás- ba hoz sok eredendő, infantilis és mítikus, jobbára irracionális félelmet. (Hiszen, ezt ne feledjük, a félelem elvileg, biológiailag helyénvaló válasz a fenyegetettségre, olyan érzélem, mely mozgósítja a szervezetet, hogy

vagy szálljon szembe a veszéllyel, vagy meneküljön el előle.) Ezek az ősi, archetipikus, igen intenzív félelmek, melyeket a hatalom kampánya ébreszt, a következők: *félelem a sérüléstől és a rombolástól* (a tömegtüntetés „természeténél fogva vak csöcselékké változtatják az egyéneket, mely akkora zűrzavart kavar, hogy eltapossák az embereket, a város pedig vandál rombolás színterévé válik”, üzeni a média), *a démonikustól való félelem* (a hatalom a „káosz és esztelenség” veszélyét emlegeti, „huligánokat”, „usztasákat”, „beépített kémeket”, „siptárokat”, magyarul: az ellenzéknek nevezett gonosz szörnyeteg fenyegetését), *a kiközösítéstől való félelem* (aki „minden ismert ok” ellenére mégis úgy dönt, hogy elmegy a tüntetésre, azzal „önmagát zárja ki az egészséges és homogén többségből”, és társul „a fizetett bérencek és agyalágyultak jól ismert maroknyi csapatához”, azaz, mint a „patologikus kisebbség” tagja, elszigetelődik a társadalomtól), *félelem a pusztulástól és a haláltól* (mindazok az engedetlenek, akik tüntetni merészelnék a hatalom ellen, törvényen kívül kerülnek, s minthogy a nemkívánatos lázadók társaságát „a mi rendőri szerveink” nem fogják védelmezni, rájuk zavartalanul bombákat dobhatnak, löhetnek, mi több, lemészárolhajtják őket „az idegen szervek”, a „kazárok”, az „albánok”, a „muzulmánok”, az „usztasák” és a „magyarok” és sokan mások, miért ne, hisz a többi nép és nemzetiség is egyenrangú), *félelem a lelkiismerettől* (a Vezér és a hatalom nyílt színi kritikája „e sorsdöntő pillanatban” egyenlő a „nemzetárulással”, a „szerb-ség megosztásával”, úgyhogy mindenki, aki kimegy tüntetni, örökre átkozott lesz, üzenik a bemondónők a tévéképernyőkről).

Ám a mi ravasz Nagy Inkvizitorunk nem feledkezik meg arról sem, hogy felhasználja a maga céljaira az ember abbéli hajlamát, hogy szorongjon az ismeretlentől. Ezért a hirdetések, falragaszok, röplapok, a rádió és a tévé figyelmezteti az embereket, hogy a fatális március kilencedikén nemcsak megtaposás, feldaraboltság és pusztulás vár rájuk, hanem még VALAMI, mi még nem tudjuk megmondani, micsoda, de elképzelhetetlenül SZÖRNYŰ lesz, kimondhatatlanul ISZONYATOS. Az apokalipszis ecsetelése gyerekjáték AHHOZ képest, ami majd Belgrád utcáin végbemegy, amikor eljön eme végítélet napja Szerbia számára. Sokan valóban velejükig meg vannak félemlítve. Márpedig az olyan embereken, akiken eluralkodott a szorongás, és akik teli vannak archaikus és irracionális félelmekkel, nem nehéz uralkodni.

A Nagy Inkvizitor kis epigonjának zseniális forгатókönyve mégsem vált be. A megfélemlítés vagy ötvenezer embert nem akadályozott meg

abban, hogy békésen szembeszegüljenek a hatalom esztelenségével. Miben tévedett a mi Nagy Inkvizítorunk? Nem ismerte eléggé annak a népnek a mentalitását, mely fölött korlátlan uralomra tör.

Igaz, hogy népünk körében sokan vannak a meghunyászkodó lelkületűek. (Az ő bölcsességükről tanúskodnak az efféle szerb közmondások: *Akié a hatalom, az az Istentől sem fél, Hallgatni arany, A hős anyja fakad sírva elsőnek* stb.) S minél tovább tart a rémuralom és a büntetlen zsarnokság, annál inkább nő ezek száma. Ez igaz, de nem a teljes igazság. Népünkben mindig voltak olyan emberek is – és nekik köszönhetően maradtak fenn fizikailag és szellemileg a szerbek –, akik nem meghunyászkodó, hanem dacosan betyáros, „hajduk” lelkületűek, akik a szabadságukat, a méltóságukat és az önérzetüket mindenek fölé, akár az életük fölé helyezik. Belőlük az erőszak és a félelem ellenállást, dacot és lázadást vált ki. Ők tudják, mit jelent a közmondás, mely szerint *a félelem gyakran besározza az embert*. És valóban, ha a félelem elárasztja az egyént, akkor összeszorul a szíve, elgörbül a gerince és megroggyan a térde. A megfélemlített ember nem szabad, meg van fosztva az identitásától és a saját akaratától. Elsötétül az agya és gombóc van a torkában. A „hajduk” típusú emberek, s ezt tudnia kéne a Nagy Inkvizítor itteni örökösének, gyűlölték a gyávaságot és a félelmet, és a törökök, a németek, a bolgárok és más kegyetlen hódítók elleni véres lázadásokkal, akár az életük árán tanúsították olthatatlan szabadságvágyukat. Ezek az emberek teremtették meg a modern és erős szerb államot.

Azok, akik legyőzték a félelmüket, és akik minden megfélemlítés ellenére egyenes gerinccel és szabadon várták meg a Szent Száva-templom előtti téren 1992. március 9-ének delét, ezzel romba döntötték a félelemgerjesztés anakronisztikus hatalmi technológiáját.

Tudatformálás a tévével

Átadni a televíziót – az uralkodó pártra nézve ez uralmának végét jelentené. Akik pedig a másik oldalról a televízióért harcolnak, gyakran csupán hatalmukba akarják keríteni a legfontosabb médiumot.

Az „állami televízió”, természetesen a szerb nép „magasabb érdekeinek” nevében, melynek egyedüli helyes tolmácsolói az Szerb Szocialista Párt magas funkcionáriusai, irgalmatlanul és fáradhatatlanul végzi a

dolgát, ami nem más, mint a választások előtti (és utáni) „agymosás” és „agypreparálás”.

Tudniillik a választások előtt néhány hónappal, amikor a felhatalmazottakon kívül rendszerint senki más nem tudja, hogy egyáltalán lesznek választások, a szerbiai polgároknak a Nagy Televízió közvetítésével – mely fölött a győzelemre predesztinált pártnak kizárólagos monopóliuma van –, megüzenik, naphosszat, különösen este hajtogatják, hogy kire kell szavazniuk, kire szavaz MINDEN TISZTESSÉGES EMBER. Az ellenzékét („micsoda arcátlanság nyíltan a hatalom ellen lenni”) büntetlenül úgy mutatják be a megfélemlített és engedelmes többségnek, mely évtizedekig rettegett a kegyetlen és erős hatalomtól, mint „bolondok és mániákusok”, „eladott lelkek”, „külföldi bérencek” bandáját. S amikor eljönnek a választások, a „TV-hazugságok háza” nagylelkűen és „demokratikusan” felhívást intéz a polgárokhöz, hogy „szabadon” válasszanak: a szerb nép és minden (tisztességes) nemzetiség megmentői mellett voksolnak-e, vagy netán a *spionokat, a bolondokat és az árulókat* támogatják, akik „a nemzeti érdekekkel kereskednek”. A képernyőről sugárzó monstruózus, aljas hazugságoktól ekként elvakítva és a fennkölt nemzeti érzéstől megittasulva, mint akiket hipnotizáltak, a polgárok szabadon kifejezik a Szerb RTV igazgatójának (azaz Milošević pártjának) a politikai akaratát.

De van a „mi” televízióknak egy nehezebb feladata is: hogy a politikai vezetés gondolkodásának változásait követve „kiigazítsa” a polgárok gondolkodását. Ami tegnap még „fekete” volt, mától kötelezően „fehér”, súgják a politikai vezetők a „tévégazság” és a közvélemény előállítását irányító alattvalóik fülébe, akik rögvest, egy éjszaka leforgása alatt lerendezik a dolgot. Az aláírás, mely néhány nappal ezelőtt még „kapitulációt” és „a nemzeti érdekek elárulását” jelentette, egyszeriben „hősies tetté” válik; az „elismert ellenzékiből” „bűnöző” lesz és „háborús bűnös”; a „szerb hazafiak” reggelre virradóra „árulókká” válnak (a szerbség árulóivá, persze); a „háborús hősök” „háborús nyereszkeskedők” változnak át.

Hogyan sikerül mindez a Nagy Televízióknak, mely szereti, ha „államinak” nevezik? Először is, ennek a tévének glóriája van, „hivatalosnak”, „az igazinak”, „komolynak” tartják. Amit mond és mutat, az a színtiszta igazság, s úgy hat, mint az isteni kinyilatkoztatás. A naív, tanulatlan embereknek sejtelmük sincs arról, hogy az „igazi” televízió nyújtotta információk milyen szelektívek, pontatlanok vagy tévesek, s úgy vannak

tálalva és kommentálva, hogy a néző „a saját fejével” gondolkozzon olyan álláspontot foglaljon el, amelyet a tévé, nem túl finoman, a szájába rág. Szemérmetlenül és bőségesen kamatoztatva mind a goebbelsi propaganda, mind az amerikai agymosás tapasztalatait, a hazugságot addig ismétlik, míg „igazsággá” nem válik, az embereket pedig nap mint nap, fokról fokra betörik, míg végül egyetlen személyes állásfoglalásuk sem marad, míg el nem kezdenek nemcsak úgy beszélni, hanem úgy is gondolkodni, mint a Szerb RTV-nek (azaz Milošević pártjának) az esti híradója. A körmönfont és erőteljes társadalmi presszió klasszikus módszerének felhasználásával, ami nem más, mint a hírhedt „körtérítés” arról, hogy „MI A POLGÁROK VÉLEMÉNYE”, az anyag ügyes, jobban mondva pimasz és teljesen szakszerűtlen montázsával az ún. kisembernek elveszik a bátorságát, és belésulykolják a „helyes” gondolkodást. Hogy tudnak elviselni az emberek ekkora mentális töréseket és megrázkódtatásokat, meddig bírják ki az efféle szkizoid tudathasadást?

Ha a hivatalos rezsim leghatalmasabb médiumán keresztül tegnapig minden erejével azon volt, hogy a nemzeti identitást a hősiesség, „hajduk” karakterre alapozza, melyben olyan tulajdonságok dominálnak, mint a dac, a harciasság, a szembeszegülés, a rettenthetetlenség, a megbékíthetetlenség, legmagasabb eszményei pedig a szabadság, a tisztesség, az igazság, akár az élet árán, ma pedig a jól ismert „pórias”, alattvalói típus adja meg mintául, mely pragmatikus, kompromisszumkész, józan, önző, cinikus, ravasz, alattomos és alkalmazkodó, legmagasabb eszménye pedig a „robot” meg az érzéki élvezetek, akkor világos, hogy egyetlen valós érdeke a hatalom megtartása.

A nagy hallgatás

Ha valaki megtámad valakit és fejbe veri, az erre felordít vagy szembezáll a támadóval – ez mindenki számára érthető, előre látható, „természetesnek” mondható, célszerű reakció, mely összhangban áll az életben maradás biológiai törvényeivel. Ha azonban a megütött, megtámadott ember nem reagál, ha lesunyit fejjel hallgat, akkor ez nem „egészséges”, hanem talányos, érthetetlen, abnormális reakció, mely mélyebb, pszichológiai magyarázatot kíván. Valóban, mi bírja rá az embert arra, hogy a természeti törvények és az önvédelem emberi imperatívusza ellenére hallgasson és fojtottan tűrje az erőszakot? Ha ez

nyilvánvalóan nem spontán, természetes reakció, akkor szerzett, tanult. De hogyan?

Ezzel a kérdéssel sok, a tanulást kutató kísérleti pszichológus, szociálpszichológus és pszichoanalitikus foglalkozott. Hogy lehet beidomítani egy állatot vagy egy egyént, hogy megfékezze magát, hogy blokkolja az önvédelem veleszületett reakcióját, sőt magába fojtsa a fájdalom sikolyát? Nagyon egyszerűen. Csak annyi kell, hogy az állati vagy emberi egyed teljesen gyámoltalan legyen, a körülmények folytán ne tudjon megfelelően reagálni a kétségbevonhatatlan veszélyre. Patkánykísérleteivel Seligman amerikai pszichológus meggyőzően bizonyította, hogy az állat, ha semmilyen lehetősége nincs arra, hogy megmeneküljön az őt vitálisan veszélyeztető szituációból, mint amilyen az elektromos ütés, fokozatosan felhagy a szaladással, a kerítés átugrásával, a sikoltással stb., és adaptálódik a szituációhoz – teljesen passzívan, apatikusan várja a tizedik, tizenötödik, huszadik áramütést! Épp így viselkednek azok az emberek is, akik egy ideig hiába próbálták kikerülni a biztos veszélyt, vagy sikertelenül szegültek szembe vele. Ekkor bekövetkezik az apatikus belenyugvás a sorsba, a tompa közömbösség és a depresszió. Ez az a jelenség, amit a szociálpszichológia „tanult tehetetlenségnek” nevez.

Úgy látszik, hogy a „mi” kormányunk az utóbbi ötven, különösen pedig az utóbbi jó néhány évben beidomított bennünket, hogy csak akkor lázadjunk fel „spontánul”, amikor neki erre szüksége van. Amíg Szerbia lakossága ilyen dezorientált, apatikus marad, amíg fel nem fogja, hogy gyámoltalansága beprogramozott, megfontoltan bedresszírozott, míg fel nem ocsúdik a vesztes letargiából, nem fogja tudni valóban kézbe venni saját politikai sorsát.

Az engedelmesség és az engedelmeskedők

Köztudomású, hogy az emberek hajlamosak engedni a társadalmi nyomásnak, s ítéleteiket a többség véleményéhez igazítani anélkül, hogy tudatában lennének ennek. Solomon Asch ezt be is bizonyította a konformista viselkedést vizsgáló híres laboratóriumi kísérleteivel. Az is ismeretes, hogy az emberek készek engedni az erőszaknak, és félelmükben teljesítik azokat a parancsokat, amelyekkel bensőleg nem egyeznek. Sokkal kevésbé ismeretes, hogy a többség arra is hajlik, hogy ön-

kéntesen alávesse magát az autoritás követelményeinek még akkor is, ha a mögött nem áll valami nagy erő.

Emlékeztetnék Milgram nevezetes kísérletére, amelynek eredményei elképesztőek és ugyanakkor félelmetesek voltak. Amikor az áldozat a szomszéd szobában volt, a „tanítók” az esetek 65%-ában (40 közül 25-en) a végletekig, a halálos 450 V-ig mentek a büntetésben! Ez a kísérlet meggyőző és drámai módon bizonyította, mily mértékig készek az egyszerű emberek buzgón teljesíteni a legbrutálisabb parancsokat is, és vakon engedelmeskedni a „tudós” autoritásának.

Érdeemes elgondolkodni ezen a kísérleten és meghökkentő eredményein. Mi e váratlan kegyetlenség oka az egyébként illedelmes és tisztességes embereknél? Nyilvánvalóan egy különleges helyzetről van szó, melyben ideiglenesen felfüggesztődnek az egyén erkölcsi normái. Léven hogy a szubjektum elfogadja azt a tekintélyelvű hierarchikus rendet, melybe önként kapcsolódik be, úgy éli meg magát, mint pusztá eszközt mások parancsainak végrehajtására. Az engedelmesség kísérleti kutatásainak eredményei tehát segítenek megérteni a számtalan egyszerű, semmiben sem patológus ember rezonálását és magatartását, akik szörnyű büntetteket hajtottak végre a háborúban, a koncentrációs táborokban vagy a polgárok lázadásának erőszakos elfojtása alkalmával, vakon engedelmeskedve a monstruózus, ám legitim tekintélynek. Itt tehát nincs szó sem szadizmusról, sem féktelen agresszivitásról, hanem egy szociálpszichológiai törvényszerűségről, mely szerint még a békeszerető, nem agresszív, egyébként „egyenes” ember is szükségképp elveszíti az individualitását, ha önkéntesen alárendeli magát egy tekintélynek, és önmagát ártatlan eszköznek érzékeli egy megfellebbezhetetlen tekintély kezében, aki „tudja, mit csinál”. Eichmann magatartását vizsgálva Hannah Arendt kiváló elnevezést talált e jelenségre, az állítva, hogy itt *a gonosz banalitásáról* van szó.

Bármennyire igaza is van Milgramnek, hogy itt egy különleges helyzet determinálja az emberek viselkedését, mégis tagadhatatlanul vannak individuális különbségek a parancs-végrehajtási készség tekintetében. A szemlátomást *alattvalói mentalitással* szemben akadtak, ha nem is nagy számban, *dacos egyének* is, akiknek volt erejük arra, hogy megtagadják az engedelmességet, és kilépjenek a kísérletből, mely más emberi lényeket bántalmaz.

Azokban a kultúrákban, amelyekben az autoritárius karakter dominál, sokkal nagyobb az esély arra, hogy a polgárok kritikátlanul és enge-

delmesen viselkedjenek. Így például, amikor Milgram kísérletét egy másik kutató, David Mantel 1971-ben megismételte Németországban, a 65%-helyett (amennyi az USA-ban elment a végletekig) itt a vizsgált személyek 85%-a volt kész arra, hogy fenntartás nélkül kövesse a „tanító” parancsait, és az ártatlan áldozatra akár 450 V-os csapásokat mérjen!

Nekünk pedig el kell gondolkoznunk azon, míg kísérleti úton utána nem járunk, vajon nálunk, Szerbiában hány ember lenne kész vakon követni az autoritás örült parancsait. Tekintettel arra, hogy mifelénk, mint megállapították, igen elterjedt az autoritárius személyiség-típus, attól tartok, hogy ha másban nem is, ebben felülmúlnánk a németeket.

A nacionalizmus pszichológiai gyökerei és funkciója

A nacionalizmust úgy határozhatnánk meg, mint a nemzeti hovatartozás és a nemzeti történelem mítoszaiból, misztifikációiból és fetiszizációjából összeszőtt ideológiát, melynek középpontjában a nemzetállam kultusza áll, célja pedig a közösség minden tagjának homogenizálása és mozgósítása a szuverenitásért, a nemzetállam megszilárdításáért és/vagy kiszélesítéséért vívott harcban.

A szociálpszichológusokat mindenekelőtt a nacionalista tudat struktúrája és tartalma érdekli. Pszichológiai értelemben a nacionalizmus értékek, értékorientációk, álláspontok, etnikai előítéletek és sztereotípiák összessége, melynek magja a saját nemzet glorifikációja más nemzetek kárára.

A nacionalista számára a legfőbb érték a nemzet, a *nemzetállamban* megtestesült *nemzeti szellem*, alapvető értékorientációja pedig *kollektivistikus*, ami magában foglalja az aszkétizmust és az egyén feláldozását a fennkölt nemzeti érdek oltárán.

A nacionalista tudat komplexumának magját a *pozitív és a negatív etnikai előítéletek* képezik; az előbbi a saját nemzetet, az utóbbi pedig más nemzeteket érint, különösen az „ellenségeseket”. A saját nemzetük iránt táplált *pozitív etnikai előítéletek* a nacionalistáknál végletes kritikátlanságra, önimádatra vetnek fényt, melyben rajongás övezi mindazt, ami a nacionalista saját nemzetét, legalábbis hite szerint, kivételessé teszi. Például: „a szerbeknek van a legszebb és leggazdagabb nyelvük”, „a szerbek menyeyei, angyali nép”, „dicső történelmük során a szerbek minden háborúban csak védekeztek, a szabadságért harcoltak, és mind-

annyiszor diadalmaskodtak”, vagy: „a horvátoknak ezeréves saját kultúrájuk van”, „a horvátok mentették meg a Nyugatot a török áradattól”...

A szerb fiatalok saját nemzetükre vonatkozó etnikai sztereotípiáinak empirikus vizsgálata során megállapítottam, hogy nemzeti mentalitásunk pozitív tulajdonságaiként leggyakrabban a következőket emlegetik: *bátorság, tisztesség, vendégszeretet, szabadságszeretet és igazságosság*, negatív tulajdonságokként pedig: *széthúzás, naivitás, árulás, önzés és műveletlenség*.

A nacionalizmus másik oldala a más, szomszéd népek és a hazai nemzetiségek iránti *negatív etnikai előítéletek*. Ilyenek például: „a horvátok ravasz latinok”, „a szerbek ravasz bizánciak”, „a szkípetárok [albánok] agresszívek, gorombák, kegyetlenek és alattomosak”. Az állami ellenőrzés alatt álló médiumok, mindenekelőtt a televízió, a volt Jugoszlávia területein dúló etnikai háború „objektív” bemutatásával és immár közmondásosan „elfogulatlan” kommentárjaival sokban hozzájárultak ahhoz, hogy az előítéletek gyorsan megszilárduljanak és a lakosság minden rétegében elterjedjenek.

E mérgezett gyümölcstől sajnos a gyerekeket sem kímélték. Így például a Horvátországból menekült, jobbára fiatalabb korosztályú gyerekek a *Mit üzennék horvát barátomnak* kérdésre így válaszolnak: „Mars Zágrábba, horvát féreg!”, vagy: „Horvát barátocskám, ha én téged elcsípnélek, megkínoználak és megölnélek”! A *Miért háborúznak a szerbek meg a horvátok* kérdésre pedig az egyik gyereknek kész, nyilvánvalóan betanult válasza van: „A horvátok állati ösztönből és gonoszságból háborúznak, a szerbek pedig önvédelemből”! Végül egy paradigmaticus és groteszk példa a gyerekész nacionalista programozására, a vizsgolygás és a gyűlölet beszélykolására. A Szarajevói Rádió volt szerkesztője, aki ma menekült Németországban, elküldte a fiát a nagyanyjához egy szerbiai faluba. Amikor a gyerek visszatért, nem volt hajlandó nézni a horvát kosarazókat, mert „nem szereti a horvátokat”. A meglepett apa megpróbálta észhez téríteni a gyereket, aki azonban határozottan kijelentette: „Gyűlölöm őket. Mind usztasák, és gyilkolják a szerbeket”. És most következik az apa és fia közti groteszk dialógus csúcspontja.

Apa: „De én is horvát vagyok.”

A gyerek, elszörnyedve: „Micsoda? Te – horvát?”

Az apa, nyugodtan: „Igen, én horvát vagyok.”

A gyerek, zavarba esve, hitetlenül: „Ez nem lehet, valami nincs rend-

ben.” A *Die Zeit* újságírójának kommentárja (itt jelent meg a történet) rövid, de velős: „Persze hogy valami nem volt rendben. A gyerek két hónapig a szerb televíziót nézte.”

A nacionalista kedvenc *fantazmagóriája*, melynek erős érzelmi és konnotatív komponense van, az *üldöztetésről szóló történet*, mely arról regél, hogy saját, teljesen ártatlan nemzetét egy másik, gonosz, kegyetlen, kíméletlen nemzet kifosztja és bántalmazza. Jugoszlávia szétesése előtt például az járta, hogy a szerbeket gazdaságilag kizsákmányolták a szlovének meg a horvátok, a második, harmadik stb. verzióban pedig a horvátokat, illetve a szlovéneket zsákmányolták ki a szerbek. Az „ártatlan áldozat üldöztetését” kidolgozó forgatókönyvnek van a legnagyobb esélye arra, hogy homogenizálja a nemzetet, és minden dühöt az „üldözőre” irányítson. Valószínűleg az üldöztetési téveszme netovábbját jelenti az a hihetetlen, ám a nacionalizmusra hajlamos, műveletlen emberek számára meggyőző történet, amit a Szerb RTV terjeszt a szerbség elleni világméretű összeesküvésről. Minket minden nagyhatalom, minden európai és Európán kívüli nép gyűlöl, hirdeti ez a számtalanszor variált és hajtogatott fantasztikus történet, és mind szüntelen azon a törik a fejüket, hogy hogyan alázzanak meg és pusztítsanak el bennünket, mégpedig azért, mert titokban tulajdonképpen irigykednek ránk.

Az üldöztetési téveszmétől az üldözésig és a pogromig, illetve az üldözőnek mondott néppel szembeni „preventív” vagy „önvédelmi” *agresszióig* csak egy lépés az út. A negatív etnikai előítéletek és sztereotípiák az „ellenséges” néppel szemben, mely bántalmazza, gyötri és üldözi a mi, persze jóhiszemű, lágyszívű és békeszerető népünket, mint sajnos tudjuk, iszonyatos következményekkel járnak: az ún. etnikai tisztogatás tömeges büntetetei és a népirtás is közéjük tartozik.

A nacionalista ideológia elfogadására hajlamos személyt rendszerint a következő értékpreferenciák, motivációk, érzelmek és karaktervonások jellemzik:

Krónikus megrövidítettség-, bizonytalanságérzet és kisebbségi komplexus. A nacionalista ideológia termékeny talajra talál azoknál az egyéneknél, akik különböző (gazdasági, társadalmi, személyes) okokból krónikusan frusztráltak, örökké elégedetlenek önmagukkal, társadalmi státusukkal és emberközi viszonyaikkal. Az ilyen személyiségek meg vannak győződve arról, hogy igazságtalanul háttérbe vannak szorítva, nem tisztelik és nem jutalmazták őket kellőképp. Akadályoztatva érzik magukat, bizonytalanok és szorongók.

Intenzív (fojtott és eltolt) agresszivitás. A szigorú nevelés, a testi fegyelmezés és a későbbi frusztrációk agressziót idéznek elő, mely a szigorú felettes-én miatt ennél a személyiség típusnál elfojtás alá kerül, ám nem semmisül meg. Ez az erős, artikulálatlan agresszivitás az eredeti, hatalommal bíró tárgyról (a büntető vagy az öröm lehetőségétől megfosztó személyről) egy másik, távoli, ám tehetetlen tárgy felé fordul. Ennélfogva minél nagyobb egy társadalomban az egyének gazdasági, társadalmi és személyes elégedetlensége, annál rosszabb helyzetben vannak a nemzetiségek, melyeknek „bűnbak” szerep jut. A nacionalista intenzív, fojtott agresszivitása azon is meglátszik, hogy ő mindig nemzetállamának és minden intézményének radikális „megtisztítása” mellett foglal állást: „kipucolni” a más nemzetiségűeket, keményen megbüntetni saját népében minden „deviáns” személyt, azaz az „árulókat”, „kozmpopolitákat”, „pacifistákat”, „tolvajokat”, „prostituáltakat”, a „bűnözőket”, a „részegeseket”, a „homoszexuálisokat”.

Hipertófiás csoportidentitás. Az egyén, aki szenvedélyesen imádja a saját nemzetét és nem kevésbé szenvedélyesen gyűlöl más, „ellenséges” nemzeteket, személyes identitásáért cserébe elfogadta a nemzeti csoportidentitást. Az önmagával elégedetlen, kisebbségi érzéstől szenvedő személy szívesen felcseréli saját identitását legfontosabb társadalmi csoportjának, a nemzetnek az identitásával. Tudat alatt rendszerint így gondolkozik: „Ha én, N. N. nem vagyok senki és semmi, akkor mint szerb/horvát/szlovén tiszteletreméltó vagyok; ha mint egyén kicsi vagyok és jelentéktelen, nagy és dicső nemzetem tagjaként magam is naggyá és hatalmassá válok.” A szerbiai ifjúság pszichopolitikai jellegű vizsgálatának során, amit a Politikai Tudományok Intézetével végeztünk 1991-ben, megállapítottuk, hogy a „Ki vagyok én?” kérdésre a vizsgált személyek legnagyobb része azzal válaszol, hogy „szerb”, ami azt jelenti, hogy mára a nemzeti identitás „felfalta” a személyeset, és még a nemi, korosztályi vagy szakmai identitásnál is fontosabb.

Paranoid értelmezésekre való hajlam. Látszatra igen logikusan és meggyőzően, a legkülönbébb és egymástól távol eső adatok összefűzésével, ezek az emberek egész összeesküvés rendszerrel fedeznek fel a világban, melynek az a célja, hogy felmorzsolja és elgyengítse a nemzetállamot és megsemmisítse népét. A gyűlölet és agresszivitás előbb elfojtás alá kerül, majd más, „satanizált” nemzetekre projektálódik.

Rigid gondolkodás. A nacionalistára jellemző a merev gondolkodás, a fekete-fehér kategóriák, a tolerancia hiánya és a dogmatikusság. Az

ilyen személyiség hajlik a manicheus felosztásokra, a jelenségek és az emberek közti különbségek gazdagságának leegyszerűsítésére: igazság–hazugság, jó–gonosz, világosság–sötétség, erős–gyenge. Eközben persze saját nemzetének tagjai igazságosak, tiszták és jók, „amazok” pedig („mások”), az „ellenségek” rútak, mocskosak és gonoszok.

Az erő imádata és a vezér kultusza. A vak engedelmesség és a Vezérhez – a nemzet megszemélyesítőjéhez – való hűség fényt derít a hatalom imádatára és az autoritáshoz való szubmisszív viszonyra, másrészt az uralkodásban és a szadisztikus viszonyban lelt élvezetre. A szadizmus mindazokat érinti, akik gyengék, védtelenek, marginalizáltak a társadalomban („deviánsok”, nők, etnikai kisebbségek). A mi kultúránk, úgy látszik, favorizálja a vezér, a „nemzet atyja” istenítését és támogatja a tekintélyekkel szembeni, félelemmel vegyes tiszteletet. Az etnocentrizmust és annak személyes vonatkozásait kutató egyik klasszikus hazai vizsgálat során (Rot és Havelka, 1973), Adorno „F-skálájával” mérve a szerbiai középiskolások bizonyos részénél találták a legnagyobb fokú tekintélytiszteletet a világon, mely még annál is nagyobb, amit az amerikai börtönökben mértek.

Ha ezt a különféle személyiségvonásokból – a „hordaidentitás” elfogadása, vezérimádat és mazochista alárendelődés a tekintélynek, kisebbségi komplexus, bizonytalanságérzet, erős, irracionális gyűlölet és fojtott agresszivitás, cinizmus, gyanakvás és hajlam az üldöztetési téveszmékkel járó projekcióra – összeállt szindrómát megpróbálnánk egy elméleti modellel egybefogni, azt hiszem, hogy legalkalmasabb lenne ezt az embertípust *paranoid-autoritárius személyiségnek* nevezni.

A nacionalista ideológia elterjedtségének pszichológiai funkcióját és okait abban látom, hogy lehetővé teszi az egyénnek a biztonságérzet és a szilárd begyökerezettség megszerzését, olyan kategóriarendszer megjelölését, mely segíti őt az orientációban; a csoportos narcizmusban részt véve erősnek és fontosnak érezheti magát, kielégítheti a hordaösztönt, és társadalmilag megengedett módon sülhet ki felgyülemlett agresszivitása és gyűlölete. Igaz, a nacionalizmus nem kis árat követel ezért: a személyes identitás, az értelem és az univerzális, humanista értékek és elvek feladását.

A tekintélyelvű személyiség és a politikai kultúra

Politikai közéletünkben igen gyakran és sokat beszélnek, vitatkoznak a társadalom demokratikus átalakulásának feltétlen szükségességéről és a demokratikus intézmények létesítéséről, amelyek majd felváltják a régieket, a nem-demokratikusakat. A probléma számunkra sorsdöntő, azonban nem csupán pragmatikusan politikai, nem is csak szociológiai, hanem kulturális, antropológiai és pszichológiai kérdés is. Az egyén toleráns és demokratikus politikai kultúrájának kiépülése nélkül nem lesznek valóban demokratikus társadalmi intézményeink. Még mindig hiányzik a megfelelő fogalmi apparátusunk a véleményen szerint kulcsfontosságú probléma megoldására: *Miért dominál nálunk még mindig az autoritáriánus politikai kultúra, és hogyan hárítsuk el az akadályokat a demokratikus intézmények, a demokratikus magatartás és tudat létrehozása és fejlődése elől?*

A „politikai kultúra” fogalma viszonylag új, és a legszélesebb alapot képezi a társadalmi, politikai jelenségek magyarázatához és elemzéséhez, mivel összefűzi és felöleli a kultúra számos, politikailag releváns szegmentumát: a tradíciót, a szokásokat, a mítoszokat, a szimbólumokat, a magatartásmintákat, a nézeteket, a meggyőződéseket, a történelemfilozófiát és az előítéleteket, tehát mindazt, ami egy társadalom implicit és explicit kultúrájában a politikai intézményekre és a szó leg-tágabb értelmében vett politikai életre vonatkozik.

Mindez elengedhetetlen annak megértéséhez, miért ilyen sikertelen Szerbiában a demokratizálódási folyamat, és mitől ennyire eleven és szívós a tekintélyelvű politikai kultúra. Emlékeztetnék arra, hogy hogy századunk első felében neves etnopszichológusaink, filozófusaink, íróink, Vladimir Velmar Janković, Jovan Cvijić, Vladimir Dvorniković és Slobodan Jovanović már figyelmeztettek bennünket, hogy az idegen intézmények és eszmék nem ültethetők át nehézségek nélkül a mi tala-junkba, ha nem számolunk történelmünkkel, hagyományainkkal és mentalitásunkkal, az emberek karakterével.

Nálunk a standard politológiai és szociológiai kutatásokban hiányoznak azok a fogalmak, amelyek *a politikai kultúra szubjektív aspektusát* képezik (nézetek, tudat, mentalitás, karakter, értékorientációk, hiedelem- és gondolkodásformák). Márpedig ezen emberi, szociálpszichológiai tényező elengedhetetlen a tárgyalt kérdés elmélyültebb és teljesebb elemzéséhez, tekintettel arra, hogy a demokratikus társadalmi változá-

soktól való vonakodásban elhanyagolhatatlan és gyakran nagyon fontos szerepet játszanak a változás potenciális hordozóinak, illetve a fennálló rend őrzőinek irracionális pszichológiai faktorai, motivációi, nézetei és személyiségvonásai.

Minden társadalomban kialakul a személyiségvonásoknak egy sajátos konfigurációja, olyan karaktermagot alkotva, mely a társadalom minden tagjában közös, funkciója pedig az adott politikai rendszer fenntartása és a fennálló társadalmi viszonyok lebetonozása. Ez a *társadalmi karakter* (Fromm) oly módon regulálja az emberek gondolkodását, érzelmeit, nézeteit és szükségleteit, hogy azt hiszik, hogy úgy *kívánnak* cselekedni, ahogy voltaképpen *muszáj* nekik, azaz ahogy azt az adott társadalom előírja.

A társadalmi karakter egyik formája az *autoritárius karakter*, mely a nem demokratikus, totalitáriánus, szigorúan hierarchikusan szervezett, vak engedelmességet követelő társadalomra jellemző. Az autoritárius karakter fogalmát Fromm vezette be a németországi fasizmus „emberi alapját” elemezve, majd Adorno és munkatársai dolgozták ki részletesebben, hogy ezzel megmagyarázzák bizonyos személyek hajlandóságát arra, hogy elfogadják az antiszemita, etnocentrikus és konzervatív nézetek, meggyőződések és előítéletek szindrómáját. A kutatások ugyanis kimutatták, hogy szoros kapcsolat áll fenn az antidemokratikus orientáció és bizonyos fajta autoritárius személyiségstruktúra között.

A mi tájainkon, a több évszázados török uralom és a több évtizedes kommunizmus után kiformalódott az *autoritárius-alattvalói* személyiség egy különleges típusa, egyfajta lehetséges emberi válaszként a kegyetlen, embertelen életfeltételekre. Az ilyen karakterstruktúra segít az egyénnek az alkalmazkodásban és a túlélésben végletesen embertelen, patológikus társadalmi környezetben, igaz, identitásának, szabadságának és méltóságának elvesztése árán – miközben e karakterstruktúra egyúttal tükrözi és fönntartja a fennálló despotikus rendszert. Az autoritárius-alattvalói személyiség szerkezet az autoritárius tudat és a „pórias mentalitás” (Cvijić) sajátos keveréke, hibrid, amit a következő tulajdonságok jellemeznek: hatalomimádat, pragmatizmus, egoizmus, alázatosság, alattomoság, irigység és morális mimikri.

A szociálpszichológiai kutatások bebizonyították, hogy az autoritárius és alattvalói tudat ott virágzik, ahol a lakosság tanulatlan, kulturálisan és civilizatorikusan elmaradott, szegény, riadt és nincs reális esélye arra, hogy változtasson társadalmi helyzetén. Az ilyen környezetben az embe-

rek könnyen elfogadják az alattvalói életfilozófiát. Az alattvalói-autoritárius személyiség szűk látókörű, megfélemlíti a kegyetlen hatalom, tehetlen és fatalista módon kész ellenkezés nélkül megbékélni minden rosszal és minden bajjal; tele van heves gyűlölettel, mely az „ellenségre” vetül, konzervatív, fél a megszilárdított rend és rendszer megbomlásától, miként a kockázattól is, amit a változás hozhat; könnyen magáévá teszi a szimpla, autoritatív, paternalisztikus és paranoid-patrióta jelszavakat, mint amilyenek pl. Milošević pártjának választási szlogenjei: *Velünk nem jár bizonytalanság; Így kell ezt csinálni; Tisztítsuk meg Szerbiát az árulóktól* stb.

Persze naiv dolog úgy elképzelni a „demokráciára való nevelést”, mint pusztá (iskolás) tudásszerzést a demokratikus szabályokról és intézményekről. Sokkal pontosabb és helyesebb, ha *demokratikus politikai szocializációról* beszélünk, ami a legkorábbi gyerekkorban kezdődik, és felöleli a személyiség egészét.

Társadalmunk valódi demokratikus transzformációjához tehát nem elég a társadalmi intézmények megváltozása – különösen ha az csak látzólagos és részleges –, hanem okvetlenül szükséges az erkölcsi, szellemi és személyes átváltozás, és a szabad, demokratikus, autonóm és autentikus személyiség kialakítása. Amíg azonban a demokratikus, nyílt és szabad társadalom kiépítésének problémáját csupán politikai, jogi és szociológiai kategóriákkal próbáljuk megoldani, és elhanyagoljuk az antropológiai és pszichológiai összetevőket, amíg a jogi, gazdasági és társadalmi rendszer felépítésével és tökéletesítésével foglalkozva eltekintünk a belső tökéletesedés szükségességétől és a szabad, toleráns és felelős személyiség kialakításától, s a politikai harcot a hatalomért folytatott harcra redukáljuk, melyben a demokrácia pusztá eszköz, nem pedig cél; amíg nem a teljes kulturális átváltozás a célunk, addig szégyenletesen éledgélhetünk, alattvalók gyanánt, általános nyomorban, egy anakronisztikus rendszerben Európa peremén, ahelyett, hogy ember módjára élénk, szabad polgárokként, és élveznénk a demokratikus kultúra jótéteményeit.

Totalitarianizmus az emberi lélekben

Manapság ajtainkon egyre erősebben és pimaszabbul kopog olyasmi, ami nagyon is hasonlít a nácizmus kísértetére; amikor a totalitarianizmus szelleme könnyedén meghódítja a parlamentet, kényelmesen be-

fészkelte magát a rádióba és a televízióba, arcátlanul tapossa a kultúrát, belopakodik az iskolákba, és azzal fenyeget, hogy eluralkodik az egyetemeken is; amikor a nacionalista viszálykodás gáztettekre váltja a szót, a düh, a gyűlölet és az erőszak pedig mindennapi abnormális életünk pszichopatológiájává dagadnak. A tömegőrület és az emberek nagy részének szenvedélytől fűtött viselkedése, akik saját vesztükön buzgólkodnak, nem magyarázható meg elégségesen a gazdasági és szociológiai törvényekre való hivatkozással.

Az, hogy az értelmiség, a társadalom tudatos és művelt rétege tiltakozik a kulturális erőszak ellen, amit a bőrén érez és ami vitalitásában sérti, az, hogy az egyetemisták, mint kritikai szellemű fiatalok tiltakoznak a diktatúra ellen, mely az egész népet szakadékba taszítja, az, hogy a munkások megtagadják a munkát olyan fizetésért, mely a pusztta túlélést sem teszi lehetővé – várható, értelmes és érthető dolgok. Mostanság azonban nálunk sokkal gyakoribbak és tömegesebbek bizonyos furcsa, váratlan és paradox jelenségek. A végképp elszegényedett és kiéhezett munkások és a munkanélküliséggel fenyegetett kistisztviselők többsége – nem sztrájkol, az értelmiség tetemes része pedig hallgat, sőt igyekszik legitimitást adni a gátlástalan hatalomnak. Miközben megannyi, fizikailag és értelmileg jó képességű és erős fiatalember, elborzadva a háború értelmetlenségétől és egyre zsarnokibb hazájában csalódva nem hajlandó beállni a véres körtáncba és az emigrációt választja, addig, szinte szabályszerűen, a roskatag, fogatlan és eszetlen öregek a képernyő innenső oldalán a mellüket verik, papucsban hősködnek és szerbkednek, hűséget esküdve a fenséges Vezérnek, a képernyő túoldalán pedig más koros férfiak és éltes hölgyek mérgező gyűlöletet szítanak, és kíméletlen leszámolásra biztatnak „ellenségeinkkel” és „árulóinkkal”. Ha a polgárok többsége a választásokon „szabadon” választja a zsarnokságot, ha a tömegek nap mint nap, szinte szó nélkül rábólintanak a törvénytelenésekre, ha türelmesen és egy rab alázatával órákig várnak csöndben, hogy a bank, mint valami kegyelemkenyeret, kiossza nekik egyébként is nyomorúságos fizetésük egy kis hányadát, akkor itt már elkel a mélypszichológia, hogy megmagyarázza az apatikus, patológikus és értetlen emberi viselkedést.

Tekintettel arra, hogy a nagy társadalmi megrázkódtatások és a gazdasági hanyatlás idején szinte törvénytelenül bekövetkezik az értékrendszer szétesése is, a dezorientáltság és az anómia, a totalitáriánus ideológia egy sajátos és stabil értékrendet kínál, melynek közép-

pontjában a Vezér kultusza és a nemzet, az állam vagy a messianisztikus osztály imádata áll – ekként kielégíti az ember alapvető igényét az orientációs keretre és az imádat tárgyára. A totalitarianizmus nemcsak gazdasági, társadalmi, vallási és erkölcsi szükségleteket elégít ki, hanem mély pszichológiai szükségleteket is, mint amilyen pl. *a biztonság és a bizonyosság szükséglete*. A hatalom és a fegyelem kultuszát ápoló náciizmus erőt, bizonyosságot önt híveibe, és biztonságérzetet ad. Egységes, erős csoport (állam, nemzet, párt, osztály, vallási közösség) részének lenni – ez a legjelentéktelenebb egyénnek is önérzetet kölcsönöz, és kielégíti alapvető pszichológia *szükségletét, hogy tartozzon valahova*, mégpedig a csoportos náciizmus módján. Ne csapjuk be magunkat: az emberi természetben olyan szükségletek is vannak, melyeknek a totalitarianizmus kielégülést kínál, és a maga módján ki is elégíti őket.

A háború a menekült gyerekek szemével

Dr. Isidora Graorac pedagógus lehetővé tette a Horvátországból menekült gyerekek számára, akiről sokat írtak, s akik nevében eddig *mások*, a felnőttek beszéltek, hogy megszólaljanak a saját nyelvükön, és elmondják, mit gondolnak önmagukról, a háborúról, a hazáról, a boldogságról, elmondják félelmeiket és reményeiket... Isidora Graorac könyve (*Ott messze... Gyerekek száműzetésben: tanúságok és üzenetek*. Pedagógiai Akadémia, Belgrád, 1993), dr. Ivan Čolović tanulmánykötete a háborúról, a politikáról és a folklórról (*Harcosok bordélya*, Belgrád, 1993), valamint a háborúról beszámoló történetek gyűjteménye (*Legenda beavatottak számára*, Radio B-92, Belgrád, 1993) azt bizonyítják, hogy ma Szerbiában, a háború hivatalos szentesítésével szemben és a domináns, propagandával formált, harcias-patrióta tudat ellenére a tudományban és az irodalomban egy új, kritikus, alternatív tudat érlelődik a háborúról, mely ha nehezen is, a kis kiadóknak köszönhetően mégis eljut a nyilvánossághoz.

A háború okairól és értelméről ezer éve gondolkodnak a filozófusok, teológusok, pszichológusok és írók, ám a körülmények kényszerű hatására sajnos ma a száműzetésbe kényszerült gyerekek is törik a fejüket rajta. A Horvátországból elüldözött gyerekek megpróbálják még éretlen eszükkel felfogni, hogy „Miért háborúznak a horvátok meg a szer-

bek”, és azt mondják: *Azért, mert a szerbek Szerbiát akarnak, a horvátok pedig Horvátországot; A sakktábla meg a négy „c” miatt,*³ s még egyszerűbben, tapasztalataiknak megfelelően: *Azért, mert Tudjman és Milošević összevesztek.* A gyerekek válaszaiban gyakran ott visszhangzik a felnőttek vagy a Szerb RTV hangja, akiknek kész, könnyen megjegyezhető válaszuk van, és odasúgják a gyerekeknek, akik készségesen megismétlik: *A horvátok állati ösztönből és örületből, a szerbek pedig önvédelemből; Tudjman miatt; Mert a horvátok hóhérok; Azért, mert a horvátok usztasák.*

De vannak egészen más válaszok is, melyek kijózanítóan hatnak. Egy tizenegy éves zágrábi fiú például azt mondja, hogy *A politikusok örülete miatt háborúznak. Butaságból,* tartja egy kislány, *Megbolondultak,* véli röviden a tizenhat éves Željana. A talán legszebb és legőszintébb választ a valóban nehéz kérdésre a tizenegy éves Jasmina adta: **NEM TUDOM, DE AZT HISZEM, HOGY EZT ŐK SEM TUDJÁK.**

A „Mit üzennék horvát barátomnak?” kérdésre néhányan, főleg a kisebb gyerekek, sztereotip, agresszív választ adnak: *Hogy a szemem elé ne kerüljenek stb.* A nagyobb gyerekek békülékenyebb és értelmesebb üzeneteket küldenek: *Azt üzenném neki, hogy minden mulandó; Nem ő a hibás, a szülei a hibásak; Azt üzenném, hogy ne gyűlöljük egymást; Nekik biztos ugyanolyan, mint nekünk, csak ők a túloldalon vannak.* Sok felnőttél önzetlenebbül és a decentralásnak meg az emberi együttérzésnek a miénknél nagyobb képességét sejtetve beszél egy tizenkét éves Podravska Slatina-i kislány: *Azt hiszem, hogy neki is joga van megmentenie az életét és menekültké válnia, mint nekem.*

Miről álmodnak, mire vágnak az elüldözött gyerekek? Többnyire arra, hogy viszontlássák szeretteiket, hogy béke legyen, hogy hazatérjenek. *A legnagyobb vágyam az, hogy minden tisztességes ember feléledjen,* mondja Djordje, *Hogy apu feléledjen,* mondja Tanja. Egy slunji, tizenhét éves menekült lány azt kívánja, hogy *Felébredjek ebből a rossz álomból, mégpedig otthon, az én otthonomban, az én ágyamban.* A nyolcéves Dijana röviden és frappánsan fejezi ki nagy vágyát: **HOGY LEGYEN BÉKE ÉS BABÁK.**

Különösen nyugtalanító és megrendítő, hogy miként látják és definiálják a kis száműzöttek a „boldogságot”: a boldogság *Az, amikor nincs*

³ Utalások a horvát és a szerb címerre. (A ford.)

háború és mindenki barátkozik; Az, hogy ne haljon meg a nagybácsim meg a papám; Az, amikor vannak szüleid és békében élsz; Az, amikor nem vagy menekült.

Végtelenül nyugtalanító és lesújtó, hogy a gyerekek egy nem is olyan kis része nem lát lehetőséget a boldogságra. *Nem ismerem a boldogságot*, mondja egy Borovo Selo-i kislány, egy másik koraérett nyolcadikos diáklány pedig Bosanski Brod-ból rezignáltan állapítja meg: *A boldogság számomra pillanatnyilag elveszett dolog*. Sok kisfiú és kislány számára a boldogság kísértet, elérhetetlen cél vagy az, ami eltűnt. *A boldogság az, amit mindennap álmodok; Valami, ami nincs; Régen volt, ma elérhetetlen*. A hatodikos Marina így fogalmaz: **A BOLDOGSÁG AZ, AMI NEKÜNK, BOROVO SELO-I GYEREKEKNEK NINCIS.**

Az egyszerű és rövid kérdés, hogy „Ki vagyok én?”, különféle, jelentésekkel terhes és szomorú válaszokat provokált ki a menekült gyerekekből, amelyekben felfedik, mint látják önmagukat, illetve kifejezik az identitásukat.

Nagyon kevés az olyan gyerek, akinek nincs identitásproblémája, és készségesen válaszol a feltett kérdésre, mégpedig oly módon, hogy azonosul az idoljával vagy a nemzetével. Egy kisfiú például azt mondja: *Én Arkan vagyok*, egy másik pedig: *Én Slobodan Milošević vagyok*. Akik számára a kollektív, nemzeti identitás a döntő, így határozzák meg magukat: *Savuljai szerb; Szerb menekült gyerek*, de vannak, akik hozzáteszik: *Szerb, de mindenekelőtt ember*, vagy feltételesen beszélnek: *Ha az, aki kérdezi, szerb lenne, azt mondanám, hogy szerb vagyok*.

A pszichológust különösen aggasztja, hogy a szerencsétlenné tett gyerekek válaszainak többsége identitászavarról tanúskodik, komoly dezorientáltságról, zavartságról és mélységes bizonytalanságról a saját énmeghatározást illetően. Mintha a „Ki vagyok én?” kérdés nyugtalan-ságot keltene, és felébresztené a tiltott szorongást: *Néha megkérdem magamtól, hogy ki vagyok*, mondja egy gyerek, a másik pedig: *Magam sem tudom, mi vagyok, horvát nem vagyok* – vagy kétségeket ébresztene: *Zavarodott és elveszett, mint a többi barátom; Örültem zavarodott személy; Nem érzem magam sem az égen, sem földön*. Ez a kérdés fájdalmasan érinti az ún. vegyes házasságból származó gyerekeket, akik „etnikailag nem tiszták”: *Jugoszláv, nem tudom, mert vegyes házasságból származom; Én felemás vagyok*. Egy gyerek ezt az elveszettségérzést és identitásza-vart tömören összefoglalja: **ÉN GYÖKÉRTELEN EMBER VAGYOK**, a másik még tömörebb: **NEM TUDOM, KI VAGYOK**.

Sok elüldözött gyerekre, aki hirtelen, akaratán kívül, elveszetten, magányosan és személytelenné válva új környezetben találta magát, ahol a „menekült” nyomorúságos szerepe jutott neki, jellemző az új, negatív személyes identitás élménye. Az ő öntapasztalásuk végletesen komor, depresszív, siralmas: *Én egy szerencsétlen hülye vagyok, aki téves korban született; A legpechesebb ember a világon; Névtelen, elszakadt, törvényen kívüli; Most – senki és semmi; Mintha ott maradt volna a személyiségem; Az 1517-es számú menekült személy; Anyunak és apunak a lánya, Szerbiának meg egy menekültje; Én olyasvalaki vagyok, akinek nincs életkedve; Aprócska álmodozó; Idegen; Én egy gyáva kukac vagyok, amelyet még nem látott a világ; Kétségbeesett ember, aki egyre bolondabb és bolondabb lesz.* Ezekben a válaszokban a tehetetlenségérzet, az önmaguktól és saját erejüktől való elidegenedettség érzése dominál, meg a homályos érzés, hogy csak tehetetlen játékszerek mások kezében, akik a sorukat kovácsolják. A gyerekek néha képesek világosan kimondani ezt az intenzív, homályos élményt, s a válaszuk ilyenkor akaratlanul is vádként hangzik: **ÉN OLYAN GYEREK VAGYOK, AKINEK A POLITIKÁVAL MEGKÖTÖZTÉK AZ EGÉT; ÉN EGY POGÁNY KOR GYERMEKE VAGYOK; DIÁKLÁNY, AKITŐL ELLOPTÁK A BOLDOGSÁGOT,** vagy: **ÉN A HÁBORÚ GYERMEKE VAGYOK.**

A jugoszlávok háborús neurózisa régen és most

1944 novemberében, közvetlenül Belgrád felszabadulása után az új partizán hatalom felszólította dr. Hugo Klajn pszichiátert és pszichoanalitikust, aki a megszállás idején szigorú illegalitásban élt, hogy a kovini kórházban szervezze meg a háborús neurózisok gyógyítását. A tapasztalt pszichoanalitikus egy éven át 150 harcoson vizsgálta és gyógyította ezt a specifikus lelki megbetegedést, és úgy döntött, hogy gazdag klinikai anyagát, eredeti megfigyeléseit és számos következtetését külön publikációban teszi közzé. A könyvnyi tanulmány 1945 októberében készült el, ám ekkor akadályok léptek fel. A korabeli katonai cenzúra, melyet természetesen nem szakmai, hanem kizárólag ideológiai és politikai szempontok vezéreltek, nem engedélyezte egy ilyen „reakciós” és szentségtörő tanulmány kinyomtatását, melyben pszichoanalitikus módszerrel kezelik a harcosok lelki zavarait, mint sajátos *hisztériás neurózist*. Valóban hallatlan vakmerőség volt ez: ignorálni az ideológiai ta-

bukat, és hidegen, elfogulatlanul bonckés alá venni az érinthetetlen, „szent harcosok” lelkét. Klajn *A jugoszlávok háborús neurózisa* című könyve csak tíz év múlva, 1955-ben jelenhetett meg Gojko Nikoliš partizántábornok és orvos intervenciójának köszönhetően, a Katonai-egészségügyi Intézet kis példányszámú kiadványaként.

Különös története van tehát a háborús neurózisokról szóló, páratlanul értékes tanulmánynak, melyet megjelenése után csakhamar elfeledtek. De nézzük meg, konkrétan mi volt olyan „veszélyes” ebben a könyvben, miféle szentségtörést követett el Klajn az analízisével, majd tegyük fel a kérdést, hogy mi e tanulmány tudományos és szakmai jelentősége ma.

A partizánharcosok e talányos és tömeges megbetegedése 1943 tavaszán lépett fel, a harmadik kozarai offenzíva után. Tünete leggyakrabban a háborús akció nyilvános demonstrációja volt, általában nagyszámú ember jelenlétében, egy téren, egy konferencián, vásárban stb. A beteg partizánok, mintha démon szállta volna meg őket, hirtelen valamiféle transzba estek, és gesztusokkal, mimikával, szóval és kiáltásokkal drámai módon bemutatták az ellenséggel való harcukat, s eközben igen élénken és intenzíven át is élték a valóságos csatával járó érzelmi vihart.

A váratlan és visszatarthatatlan rohamot rendszerint mellkasi szorítás előzi meg, zavar, bizsergés a végtagokban és a szem lehunyása, mint a hipnotikus álom esetében. Ekkor a beteg hirtelen lefekszik, és felkiált: „Rohamra! Előre, proletár testvérek!”, vagy valami hasonlót. Eközben nagyon izgatott, egzaltált, légzése szapora, ökle összeszorul, a földhöz veri a lábát és fenyegetőzik a karjával. Egész testével és gesztusaival a rohamozást, a bomba dobását, a lövést vagy a késszúrást utánozza. Lejätssza a lopakodást, a támadást és az ellenség legyőzését. A testnyelvet megfelelő kiáltások és parancsok kísérik: „Bombát a bunkerre! Lődd le a kutyát! Add ide a tört! Csapj bele az árulóba!” stb. Érdekes, hogy a harcos nem csak a saját aktivitását mutatja be, hanem áldozatának haláltusáját is (fulladás, hörgés, összeroskadás). A hisztériás roham hosszúsága változó, néhány perctől néhány óra hosszáig terjedhet. Ugyanolyan váratlanul szakad vége, ahogy elkezdődött. A beteg megdörzsöli a szemét, mintha nehéz álomból ébredne, felkel, leporolja a ruháját és folytatja normális tevékenységét. Rendszerint nem emlékszik a fiktív csatára.

Ezt a siralmas és furcsa betegséget maguk a harcosok „harci rohamnak” nevezték, az orvosok „kozarai pszichózisnak”, a nép pedig „parti-

zánbetegségnek” hívta. A neurotikus, hisztériás beteg harcosokat a domináns és legkirívóbb szimptóma alapján „rohamkatonáknak” nevezték el.

E partizánneurózis etiológiája igen komplex. Klajn szerint megannyi társadalmi, kulturális, politikai, történelmi, etnológiai és pszichológia tényező felelős e tünetcsoportért. A második világháború idején, a népfelszabadító háborúban felelevenedett a szerb hőseposzi tradíció a hősiesség, a harciasság és a dicső halál kultuszával egyetemben. Ebből érthető, hogy az önkéntes, nem pedig erőszakkal mozgósított partizán neurotikusok fő szimptómája a harci roham volt, a rettenthetetlen rohamozás demonstrációja. A hosszadalmas, bizonytalan partizánharc a katonailag sokkal erősebb ellenséggel és a krónikus stresszállapot elkerülésének tudattalan vágya, valamint a kötelességérzet és az odaadás a harc céljai és a bajtársak iránt belső konfliktushoz vezettek. A hazatérés, a békés családi élet rendszerint tudattalan vágya és a kötelességérzet, a katonabecsület közti lelki konfliktus felborította a belső egyensúlyt. A keresztény szellemben nevelkedett falusi harcosoknál konfliktushoz vezetett a gyűlölt ellenség iránt táplált kíméletlen bosszúvágy meg az irgalom és a megbocsátás etikája is. Az 1943. május 1-i dekrétummal bevezetett rangfokozatok döntően hozzájárultak ahhoz, hogy épp ekkor jelentkezzenek a neurotikus rohamok azoknál a harcosoknál, akik a tiszt és altiszt rangfokozatok kiosztása során hoppon maradtak. A rangfokozatok és a kitüntetések azokból a fiatal, iskolázatlan és pszichikailag éretlen partizánokból, akik hivatalos elismerés nélkül maradtak, egyrészt gyűlöletet és irigységet, másrészt egészségtelen ambíciót és heves becsvágyat hívott elő. Mivel ezek a negatív érzelmek társadalmilag nemkívánatosak, el lettek fojtva. Az intenzív és elfojtott érzelmek és törekvések kerülő úton való visszatérése ideg-összeroppanáshoz és hisztériás szimptómák jelentkezéséhez vezetett. A nagyszámú publikum előtt kivitelezett fiktív csatározás értelme ez volt: „Látjátok, emberek, mennyire szívből és bátran harcoltam én a gyűlöletes ellenség ellen, és mégsem kaptam érte még altiszt rangot sem, csak ideg-összeroppanást, míg mások, akik kevésbé érdemelték meg, rangot és kitüntetést is kaptak!” A neurózis ekként a kisebbségi érzés, a meghíúsulás, a lemaradás felülmúlásának eszközévé válik, miként arra is jó, hogy privilégiumokat hozzon és kivívja a civil környezet sajnálatát. A tudattalan, elfojtott, eredendően a feljebbvalókra irányuló harag és agresszió a hisztériás roham során szabadon kifejeződik, mert áttolódik az ellenségre. Ezen kívül a jobbra analfabéta harcosok számára trau-

mát jelentett a háborúból a munkába való átmenet, s a hisztériával ezt is lereagálták; így védekeztek az ellen, hogy a békebeli feltételek közt nem találták fel magukat: a hisztériás regresszió megvédte őket a sikertelenségérettől, amit a civil szolgálatban, az iskolában vagy a tanfolyamon éltek meg.

A „rohamkatona” Klajn értelmezése szerint a híres „dinári karakter-típus” patológikus karikatúrája, a jugoszláv háborús neurózis pedig a szerb nemzeti karakter beteg hajtása. Nem véletlen, hogy a jugoszláv harcosoknál a neurózist a csatározás demonstrációja, nem pedig a pszichogén reszketés vagy a szorongásos hisztéria jellemzi. A reszketést és a szorongásos neurózist a mozgósított szövetségi katonáknál regisztrálták, akiknél undor jelentkezik a hadseregtől és a katonaelettől, míg a jugoszláv partizánoknál, akik a hősepika tején nőttek fel, kultusz övezi a harcost és tisztelet a hadsereget. Míg más országok katonáinál a neurotikus megbetegedés a veszélyes háborús katonaelet előli menekvés eszköze volt, addig a mi háborús neurotikusainknál félelem ütötte fel a fejét, hogy betegségük miatt menesztik őket a seregből, amit ők szégyenként, kudarcként, nem pedig megmenekülésként éltek meg. Hogy jobban megértsük ezt a zavarba ejtő, látszólag abszurd jelenséget, segítségül kell hívnunk azt, amit Cvjić a „dinári karekterről” mondott. Eszerint e típus domináns személyiségjegyei a *harciaság* és az *erőszakosság*. Az ilyen lobbanékony emberek a legkisebb sértés miatt is képesek felindulni és rátámadni másokra. Náluk, írja Cvjić, túlfellett a *nemzeti érzés*, a *tisztesség* és a *hősiség kultusza*, és különösen ápolják a *katonai éretnyeket*. Hugo Klajn leleplezte a partizánharcosok egocentrizmusát, erőszakosságát, narcizmusát, túlfűtött becsvágyát, és rámutatott érzelmi éretlenségükre, hisztérikusságukra és igen szerény értelmi képességeikre. Ez annak idején szentségtörést és nyílt eretnekséget jelentett.

Habár már három-négy éve annak, hogy megjelentek az első háborús neurózisok ebben a mostani, tragikus háborúban, melyek a szuverén kis államocskákért folynak a volt Jugoszlávia területén, még mindig nem áll rendelkezésünkre alapos áttekintés és tanulmány a lélek új háborús megbetegedéseiről. Belátható időn belül nem is lesz, mivel nincs olyan intézmény, mely meghatározott program szerint foglalkozna a háborús neurózisok gyógyításával, valamint szisztematikus, tárgyilagos és szakszerű tanulmányozásával. A háborúban traumatizált emberek szétszórta bukkannak fel az orvosi rendelőkben, klinikákon és elmeegógyintézetekben, úgyhogy ma senkinek sincs teljes áttekintése az új háborús

neurózisokról, azok fajtáiról, gyakoriságáról stb. Ez semmiképp sem véletlen. A hatalomnak, úgy látszik, fontosabb, hogy eldugja a kellemetlen igazságot, hogy a szőnyeg alá söpörje a dicső harcosok „szégyenletes betegségét”, mint az, hogy a sokat szenvedett és traumatizált emberek segítsen, ami egyébként kötelessége lenne.

Ma viszonylag kevés az olyan kísérlet, mely legalább részben feldolgozná ezt az aktuális és súlyos problémát. A beteg harcosok egy kis csoportját véve alapul, dr. Branislav Petronijević és munkatársai *A harcosok és a foglyok tortúrái és stresszei* című publikációban (Mentálhigiéniai Intézet, Belgrád, 1992) a Jugoszláv Néphadsereg katonáinak tipikus pszichiátriai rendellenességei közül, melyek a közvetlen háborús stresszhelyzet megszűnte után bukkantak fel, kiemel néhány tipikus szindrómát. Az első *a szorongásos reakció* szindrómája, melynek tünetei: nyugtalanságérzet, veszélyeztetettségérzet, megriadás, határozatlan félelem, tehetetlenség- és reménytelenségérzet. A másik *a szorongásos-depresszív reakció* szindrómája: szorongás, a vitalitás csökkenése, a környezet iránti érdeklődés elvesztése, testsúlycsökkenés, szomorúság, álmatlanság, magába húzódás stb. Végül feltűnően gyakoriak a *pszichoszomatikus reakciók*: fejfájás, hasfájás, gyomorfekély stb.

Hugo Klajn fél évszázados tanulmánya ma is aktuális, mert heurisztikusan termékeny elméleti paradigmát adhat a mai háborús neurózisok megértéséhez. *A jugoszlávok háborús neurózisa* című könyvből levonható egyik lényeges elméleti következtetés az, hogy a háború természete és a résztvevők pszichológiai profilja determinálja a konkrét háborús neurózis természetét, tüneteit és funkcióját. Röviden szólva: minden háborúnak megvan a maga neurózisformája. Az első világháborúban a mozgósított szövetségi katonáknál a *hisztériás reszketés* dominált, a második világháborúban a szövetségeseknél a *szorongásos neurózis*, a partizánoknál pedig a *rohamozást dramatizáló hisztériás roham*. A mai véres etnikai háborúban, mely a tegnap még „testvéri népek” között tört ki, ahol az ellenség nem külső, hanem legtöbbször az ugyanolyan nyelven beszélő szomszéd, akinek ugyanolyan szokásai vannak, csak épp más nemzethez tartozik, s melyben a háború célja nem, legalábbis nem sokaknak világos, a leggyakoribb betegség a *depresszió*, amit szorongás, tehetetlenségérzet, értéktelenségérzet, büntudat és identitászavar kísér. (De hát, amilyen a háború, olyan a neurózis.)

A mai pszichikus megbetegedések specifikussága abban keresendő, hogy ma nem csak egy háborús neurózis létezik, mint az elmúlt háború

partizánjainál. Azt hiszem, hogy – habár igen szűkös anyag tárgyalja a katonák mai lelki sérüléseit – hipotézis gyanánt elfogadható az állítás, hogy ebben a szerencsétlen háborúban meg kell különböztetni egyrészt *az önkéntesek háborús neurózisának* szimptomatológiáját, struktúráját, dinamikáját és etiológiáját, másrészt *az erőszakkal mozgósított katonákét*. Az előbbieket a „rohamkatonákhoz” hasonlóan, rendszerint kávéházakban, ittas állapotban, feltűnést keltve demonstrálják fontosságukat, a publikumot erőszakos, goromba viselkedésükkel terrorizálják, lövöldöznek és gránátokat dobálnak, hogy ekként elűzzék elviselhetetlen *félelmüket a békétől*. Ők, anélkül, hogy tudatában lennének ennek, a *háborúról a munkára való átmenettől* félnek, mikor is sikertelennek és fölöslegesnek fognak bizonyulni. Az utóbbiak viszont, ellenkezőleg, elmagányosodnak, bezárkóznak a szobájukba, ahol kedvetlenül ülnek vagy fekszenek, napokig csak tompán maguk elé néznek, erős az elszemélytelenedés-, az elhagyatottság-érzésük, szoronganak, kétségbeesnek és lelkiismeret-furdalásuk van amiatt, amiben, habár kelletlenül, mégis részt vettek.

A háborús neurózisok kutatásának nemcsak gyakorlati és elméleti tudományos értéke van, hanem egy fontos humánus aspektusa is, amit nem szabad elhanyagolni. A pszichoanalitikus módon megértett háborús neurózisok, mint Klajn mondja, „az embereket háborúba kényszerítő körülmények elleni lázadás formái”. Ezért szükséges, véli ez az analitikus, a neurotikusok gyógyításán túl az őket kitermelő társadalom gyógyítása is.

Az értelmiség bűnei

A Belgrádi Körnek⁴ kétségtelenül becsületére válik, hogy az általános ellenségeskedés és a háborús felhívások idején elvszerűen, határozottan és bátran felemelte a hangját a nacionalizmus, a szenvedélyes gyűlölet és a háborús trombiták ellen. Az értelem magányos, kirekesztett, alig hallható, de jól artikulált hangja volt ez a háborús rivalgás, a „hazafias” dalok és a nacionalista ordibálás fülsiketítő lármájában.

⁴ A háborúellenes, polgári-liberális szemléletű, ellenzéki értelmiségiek legtekintélyesebb szervezete. (*A ford.*)

Mint e kötet⁵ bevezetőjében Aljoša Mimica, a szerkesztők egyike írja, a tömeghisztéria e korszakában „a békére, a nemzetek közti toleranciára és a polgári demokrácia kiépítésére való minden felhívás” heves ellenállásba ütközött, „megvetés, semmibe vétel és nyílt gúny” övezte, és „áru-lónak” bélyegezték.

E tanulmánygyűjtemény fontos kérdéseket tesz fel: Mennyire vett részt az elit értelmiség a háborús hangulat gerjesztésében? Mi az értelmiség szerepe a nacionalista tivornyák korában? Mit tettek, és mit mulasztottak el megtenni a független értelmiségiek, hogy megakadályozzák a háborút? Hogyan lesznek a gondolatokból és a szavakból gránátok és golyók? Tekintet nélkül a kötetben szereplő szövegek stilisztikai, formai és tartalmi különbözőségére, a gyűjtemény alaptézise a következő: az értelmiség bűnös a nemzetek közti gyűlölet gerjesztéséért, az ellenségeskedés, az erőszak serkentéséért és a háború kitöréséért, s ezzel az esztelen büntettekért és rombolásért is, ami következett.

A különböző szerzők természetesen különféle szempontból nézik s mérik föl az értelmiség szerepét az etnikai összetűzésekben. Az egyik végletet azok jelentik, akik szerint az értelmiségiek a háború legfőbb gerjesztői, bűnözők, akiknek bűne kétségbevonhatatlan és óriási. Más szerzők szerint az elit értelmiségiek, ha nem is ők sugallták és tervelték ki a háborút, mindenképp cinkosok a háborús tűzvész okozásában és terjesztésében. Vétkesek, mert „hagyták magukat befogni az etnokrata hatalom kocsijába”, és a felelősség egy része rájuk hárul a „nacionalista részegségért és a történelmi tudat összezavarodásáért”, írja Ratko Božović.

Mások azt helyezik előtérbe, hogy mit *nem* tettek meg az értelmiségiek a nacionalista vadulás megakadályozásáért, „a sovinizmus szörnyetegeinek megfékezéséért, melyek e térség embereit a felfoghatatlan bestializmus, a gyűlölet és a kollektív öngyilkosság szakadékába vetették” (Svetlana Knjazez-Adamović). Az értelmiség „vétkes”, mert nem járult hozzá eléggé az emberek meggyőzéséhez, hogy a problémák erőszakmentes megoldása jobb, célszerűbb és tartósabb eredményt hoz, mint az erőszakos, militáns megoldás. Hagyták, hogy a gőgös, begerjedt és kíméletlen politikusok brutális erőszakkal „oldják meg” a felgyülem-

⁵ Az *Értelmiség és a háború* (tanulmánygyűjtemény), szerk.: Ivan Čolović és Aljoša Mimica, Belgrádi Kör–Háborúellenes Akcióközpont, Belgrád, 1993.

lett problémákat, amelyeket racionálisan, békésen és emberien is meg lehetett volna oldani minden polgár javára. Sokan felhozhatják védelmükre, hogy nem tudták, mihez vezethet a nacionalista részzezség, de az értelmiségiek, akiknek az a feladatuk, hogy gondolkodjanak és tudjanak, ezt nem tehetik. A nem tudás és az esztelenségben való részvétel kerülése nem szabadítja fel az értelmiségit a felelősség alól. Gondolkodó embereink igenis hibásak, hogy csütörtököt mondtak, amikor tudni, szólni és cselekedni kellett volna, hogy hallgattak és passzivitásba vonultak, és cselekvés helyett néma szemlélők maradtak.

Ezen explicit tézis mellett, melyet számos szöveg határozottan és nyíltan kimond, tehát hogy a szerb értelmiség a háború előidézője, a gyűjteményen végigvonul egy kevésbé szembetűnő, inkább implicit, hallgatolagos tézis is, mely szerint az értelmiséget két csoportba sorolhatjuk: az apologetikus/militáns és a kritikai értelmiségiek közé. A különböző szövegekben rejlő utalások és töredékes leírások alapján megpróbálom minél hűségesebben rekonstruálni az említett két antipódus szociálpszichológiai és szellemi portréját.

A *militáns értelmiségi típus* jellemzői: szűkkeblűség, kritikátlan, dogmatikus gondolkodás, arrogancia, narcizmus, konzervativizmus, törzsi tudat, túlfűtött nacionalizmus, mely beszűkíti a szellemi látókört, szívós előítéletek, apologetikus viszony a saját kormányhoz és néphez, gyűlölet és ellenséges érzület más etnikai közösségekkel és a saját nemzeten belüli másként gondolkodókkal szemben. Az ilyen értelmiségiek a háború projektumának megalkotóivá és a nekrofilia ideológusává váltak. „Idealizmusuk” és fennkölt retorikájuk mögött egészen alpári motivációk rejlenek: hatalomvágy, bírvágy, privilégiumok utáni sóvárgás. Az értelmiség militáns, apologetikus, nacionalista típusába tartoznak egyes vezető értelmiségiek a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia sorából, valamint a Szerb Írószövetség körének egykori „disszidens” csoportjába tarozó ún. praxis-filozófia egyes képviselői.

A *kritikai értelmiségi* megszabadult a nacionalizmus démonaitól valamint a törzsi logikától és etikától, kozmopolita szemléletű, szabadon, függetlenül, analitikusan gondolkodik, szkeptikus minden hatalom és a hordamentalitás iránt. E típus képviselői „az igazság képviselői és a tények tisztelői” (Manojlo Vukotić). Az igazi értelmiségi „közömbös a politikai hatalom iránt, a hatalom az ő számára megalázó a szellem tágasságához képest”, írja Dragan Velikić. A kritikai értelmiségi a vakhit helyett megtartja az egészséges szkepszist, megvizsgálja és mindig újra

felülvizsgálja a megállapított igazságokat. Nem akar hallgatni, amikor eláradnak „a primitívizmus és gög” hullámai, és irtózva utasítja el, hogy „tapsoljon a barbarizmusnak, és dekorációs szolgáltatásokat nyújtson” (Djordje Vukadinović). A kritikus, civilizált, szkeptikusan gondolkodó ember, aki határozottan kiáll az univerzális humánus értékek mellett (értelem, szabadság, igazságosság, tolerancia), tehát az *autentikus értelmiségi* immúnis mind a díjakra és dicséretre, mind a büntetésekre és szidalmakra (üldöztetés, elnyomás, szegénység, kirekesztés). Elvi okokból, teljesen logikusan ellenez minden erőszakot, s ezért szóval és tettel ellen kell állnia a háborús pusztítás esztelenségének.

Én azt hiszem, túl felszínes és elégtelen kijelenteni, hogy az értelmiség bizonyos befolyásos csoportjai szóbeli és írott szavaikkal az egész népet szakadékba taszították, majd élesen elítélni ezeket a rosszindulatú „kabinet-tudósokat”, és ezzel mintegy pontot tenni a mondat végére. Az igazi kérdések ott kezdődnek, ahol e könyv egyes szerzői úgy érzik, hogy mindent megválasztak.

A kritikus értelmiséginek mindenekelőtt meg kellene kérdőjeleznie és előzetesen problematizálnia a könyv alaptézisét, miszerint az értelmiség bűnös a háborúért, az értelmiségiek háborús uszításukkal elősegítették a tömeggyilkosságokat és a rombolást. Ez a bizonyos értelmiségi körben látszólag kétségbevonhatatlan és magától értetődő tézis sok kérdést szül.

Először is, vajon értelmiségen mindenkit, néhányukat (az elitet, a befolyásosokat) vagy a néhány (mondjuk, elit) közül csak egyeseket (kiket?) értünk?

Másodszor, vajon a költők, filozófusok, tudósok voltak-e azok, akik megalkották a háború „projektumát”, akik a háborút „generálták”, azaz valóban ők *idézték elő* a háborút? Még ha ez is lett volna a szándékuk, kérdés, hogy megtehették volna-e? Ezzel természetesen nem szeretném felmenteni a felelősség alól a szerbség bizonyos megátalkodott és önjelölt lelkipásztorait, csak kétségbe szeretném vonni az értelmiségi mindenhatóság narcisztikus képzetét, azt, hogy az értelmiségiek a maguk „helyes” vagy „téves” eszméivel a történelmi eseményeket kreálnák, és meghatároznák a nép sorsát.

A társadalmi válság egy pillanatában bizonyos földalatti történelmi, politikai erőkonstellációk felszínre dobnak politikusokat, akik ügyesen, a hatalom örökölt struktúráinak és tengelyeinek segítségével, a nagyhatalmú médiára támaszkodva tökéletesen jól serkentik és irányítják a fel-

ébredt nacionalista törekvéseket, és így háború és béke valódi urává válnak. A hatalommal bíró politikusok, amikor szükség támadt rájuk, kihúzták az árnyékból azokat az értelmiségieket, akik addig kegyvesztettek voltak, elhalmozták őket dicséretekkel, díjakkal, médiumot adtak nekik, néhányuknak még hatalmat is, hogy „feleszméltessék” a népet, a hatalomnak pedig megszerezzék a legitimitást; amikor pedig elvégezték a feladatot, ugyanezek a politikusok egyszerűen elhajították őket. Ha látszatra úgy tűnik, hogy a politikusok voltak a „kivitelezők”, a projektumot pedig tekintélyes értelmiségiek alkották, az igazság valójában éppen ennek a fordítottja.

Harmadszor, különbséget kell tenni a *bűnösség* és a *felelősség* között, amit ebben a könyvben nem mindig különböztetnek meg. S a bűnösség is lehet egyrészt tudatos vagy szándékos, másrészt tudattalan vagy akaratlan. S ha már ezekben a fogalmakban gondolkozunk, a „bűnösség” foka is igen fontos...

Mindent összevéve, a leegyszerűsített tézis helyett, hogy az értelmiségiek vétkesek a háború miatt, közelebb áll az igazsághoz az az állítás, hogy egyes értelmiségiek, szándékosan vagy akaratlanul, eszméikkel, szavaikkal vagy műveikkel, különböző fokban, felelősek a háborúért, az elítélésük helyett pedig jobb (ugyanakkor nehezebb) lenne felkutatni, hogy miért és hogyan került sor a „gondolkodás e vereségére” még a valóban tekintélyes és kétségtelenül tehetséges emberek esetében is.

Vitatható a másik, szintűgy lappangva csábító tézis is, hogy az értelmiséget két csoportba sorolhatjuk, a militáns apologeták és a kritikai értelmiségiek csoportjába. Mindenekelőtt, mint arra Dragan Velikić emlékeztet bennünket, az „értelmiségi” fogalmához hozzátartozik az individualitás is. Minden, de különösen a bináris tipológia ignorálja ezt a tényt, és végletesen leredukálja a gondolkodásmódok és a személyiségek valós különféleséget. Továbbá fennáll a veszély, hogy a dichotomikus tipológiában szakadék keletkezik a „mi” (a feltétlenül jók, értelmesek, tiszták) és az „ők” (gonoszak, esztelenek, tisztátalanok) között. És ez a szakadék mindig az ellenségeskedés és az összetűzések forrása.

*A feledésről és a megbocsátásról*⁶

Ha e mai beszélgetésünket a tömeges bűnözésről és a megbocsátásról csak a bosszúra, a megbocsátásra és a feledésre korlátozzuk, akkor kimarad valami, ami lényeges témánk szempontjából: az igazságos büntetés. A megtorlás mellett büntetés is létezik, mint jogon és a jogrenden alapuló intézmény. E kérdések megvitatásához sajnos ezúttal hiányoznak a jogászok és a történészek.

A megbocsátást illetően egyetértek kollégámmal, Radovan Bigovićtel, hogy itt gyakran csak pusztán deklaratív megbocsátásra gondolunk. Mi több, én azt mondanám, hogy a kitörő kollektív megbocsátás esetében képmutató, minden morális értelmétől megfosztott „megbocsátásról” van szó, amire igazán senkinek sincs szüksége. Mifelénk, sajnos, létezik egy csúf és groteszk „szokás”, hogy az esztelen mézárulás és ölés, az elborzasztó gonosztettek és népi büntetések után érzelemkitörésekre kerül sor, és a túlélő bűnözők meg az áldozatok a „testvériség-egység” érzelmétől áthatva részegen ölelkeznek és csókolóznak össze, és természetesen nagylelkűen megbocsátanak. Ez a mulatság nem vezet jóra.

Nem lehet az embereket a napi politikai direktívái és diktátumai szerint, kampányszerűen megbocsátásra bírni. Ki az, akinek joga, pontosabban mersze lenne, hogy rávegye a megbocsátásra azt az embert, akinek a gyerekeit meggyilkolták, csak azért, mert más hitűek és nemzeti-ségűek voltak? Miként a maga idejében a politikai vezérkarokban jól kitervelték, hogy hogyan gyakoroljanak pszichológiai nyomást az emberekre, és hogyan „dolgozzák meg” az agyukat a legnagyobb médiumok segítségével, felkészítve őket a véres, kegyetlen háborúra akkor, amikor a politikusoknak okvetlenül szükségük volt egy ilyen háborúra, most, úgy érzem, ugyanúgy közeleg az idő, amikor a háború kitermelői lesznek a legnagyobb béketeremtők, s „a háború urai” nyomást gyakorolnak az emberekre, hogy mindenáron bocsássanak meg, bocsássák meg a legszörnyűbb gonosztetteket és a legsötétebb, legszégyentelenebb büntetteket. A háború dobosai máról holnapra a béke és a feltétlen kollektív megbocsátás harsonásáivá válnak. Aki ad magára, az nem fog részt venni efféle komédiában.

⁶ Részletek a *Megbocsátani, feledni vagy bosszút állni* című vitaesten tartott felszólalásból.

A „társadalmi feledés”, a tervszerű és szisztematikus felejtés és a tömeges büntettek emlékének elfojtása „magasabb érdekek” nevében soha nem hozott semmi jót, hiszen azzal, ha a büntettről való tudomást kirekesztjük a tudatunkból, még nem semmisítettük meg azt, a bűntényt pedig természetesen még kevésbé. A büntett képzeete továbbra is megmarad a tudattalanban, ahol negatív energiával telítődik, míg egyszer csak ki nem tör onnan elemien, ellenőrizhetetlenül és rombolón. Az elfojtottnak e visszatérése, mint erről nemrég a saját bőrünkön meggyőződhattunk, veszélyes és félelmetes: mindaz, ami sokáig fojtás alatt állt s meg volt zabolázva, akkor, amikor engednek a morális és társadalmi fékek, feltartóztathatatlan lavinaként zúdul át a tudatba és a tömegviselkedésbe, kollektív agresszió és féktelen destruktivitás formájában.

A „feledésről” mint annak a képességnek az elvesztéséről, hogy a tudatukba idézzük azt, amit egyszer tudtunk, két értelemben beszélhetünk. Az első e pszichikus képesség pillanatnyi elvesztését jelenti, és viszonylag könnyen visszaszerezhető, ami azt jelenti, hogy az elfeledett emlékezetbe idézése előtt nincs dinamikus akadály. A másik, minőségileg különböző feledéstípus az emlékezőképesség viszonylag tartós elvesztésével jár, és bizonyos nagyon kellemetlen vagy traumatikus élményekre vonatkozik. Ennél a „felejtésnél” benső, a tudat számára megközelíthetetlen akadályok állnak fenn, amelyek nem engedik meg, hogy az elfelejtett, énünk számára kellemetlen vagy veszélyes emlékek megjelenjenek a tudatban.

Pszichológiai szempontból ez a másik „feledés” veszélyes és potenciálisan patogén. Mindazok az emlékek, események, eszmék vagy élmények, amelyek a tudatelőttésben vannak, s onnan könnyen átmennek a tudatba, kritikailag értékelhetők és elfogadhatók vagy elvethetők. Másként áll a dolog az elfojtottal. Azokat a képzetek, emlékek, érzelmek, élmények, amelyek a társadalmi, etikai vagy esztétikai normák nyomása miatt jutottak a tudattalanba, nem vethetők alá az értelem és a tudat ítéletének, s így változatlan formában időtlen időkig élélhetnek. Ha ezekhez a képzetekhez és emlékekhez agresszív ösztönök kötődnek, akkor az individuum életében, az új frusztrációk gyarapodtán csak növekszik romboló erejük, ahelyett, hogy csökkenne. Hogy ezek a veszélyes és kellemetlen emlékek elfojtott állapotban maradjanak, messzi a tudat látókörétől, az egyre több energiát igényel. Mindez elszegényíti és pszichikailag labilissá teszi a személyiséget.

Ezért állíthatjuk, hogy a „feledés” semmit sem old meg, csak újabb, még nagyobb problémákhoz vezet. Ugyanez vonatkozik a kollektív feledésre is, azaz arra az egészségtelen társadalmi állapotra, mely rákényszeríti az embereket, hogy tömegesen üzzék a feledés homályába a gógot, melyen elődeik keresztülmentek, arra, amikor egy egész népet szisztematikusan és kitartóan arra hajtják, hogy feledje el és teljesen törölje ki az emlékezetéből azokat a tömeges büntetteket, melyeknek az áldozatai voltak. A gyűlölet és a bosszúszomjas agresszivitás ezzel nem törölhető el, hanem csak még mélyebbre lökődik a tudattalanba, ahol hihetetlenül feldagad, és ha egy nap az elfojtott bosszúszomjas gyűlölet tág, kollektív dimenziókat nyer, akkor társadalmi katasztrófára kerül sor, esztelen, sok szociológus és történész számára megmagyarázhatatlanul irracionális viselkedésre, a legvérengzőbb agresszió kitörésére az egyébként „békés és tisztességes polgárok” részéről.

Ezek szerint, pszichológiailag nézve, a megoldás nem a büntett „elfeledésében”, azaz elfojtásában van, hanem ellenkezőleg, ahhoz, hogy megszabaduljunk a traumatikus feszültségtől, elengedhetetlen, hogy tudatosuljanak bennünk a múltbéli kellemetlen és borzalmas emlékek. Csak akkor, ha tudatában vagyunk annak, ami volt és elmúlt, tudhatunk igazán megbocsátani, semlegesítve a negatív érzelmeket, a bosszúvágyó gyűlöletet és a rombolásvágyat. Ilyenkor arra emlékszünk, amit meg kell jegyezni azért, hogy vissza ne térjen, de megszabadulunk attól a megszállott szükséglettől, hogy mindig erre gondoljunk, hogy szüntelen felvakarjuk a régi sebeket, „szent bosszúrol” álmodozva, ugyanakkor elkerüljük e nemkívánatos érzelmek és emlékek elfojtásának veszélyét is.

Hogy igazán kitehessük a szívünkéből a bosszúvágyat, pontosabban, hogy egyszer valóban eltűnjön a „vér vért kíván” sóvárgása, nem az kell, hogy a szörnyű emlékeket kiűzzük a tudatunkból, hanem az, hogy lényegbevágón és teljesen átváltozzunk, és szűkkeblű bosszúvágyóból nyugodt, nagylelkű személyiséggé váljunk, akinek van ereje megbocsátani. A „nincs megbocsátás feledés nélkül” tézisést én felváltanám azzal, hogy nincs valódi megbocsátás a személyiség gyökeres szellemi és lelki átváltozása nélkül. A megbocsátás mindig mélységesen individuális, személyes és szabad tett. Ugyanakkor magasrendű etikai tett is, az emberségesség legmélyebb megnyilvánulása. Ha így tekintünk a megbocsátásra, akkor világossá válik, miért értelmetlenség követelni, elvárni, kikényszeríteni ezt a gesztust.

Immár az is világos, hogy mennyire abszurd kollektív megbocsátást vár-

ni az uralkodó ideológia utasítása szerint. A személyiségnek meg kell érnie a megbocsátásra. A szűkkeblű, rigid és autoritárius egyének, akik hajlamosak elfojtott negatív tulajdonságaik kivetítésére, egyrészt befolyásolható, opportunistá, konformista pszeudoszemélyiségek, másrészt képtelenek a szabad, valódi megbocsátás magasrendű, személyes aktusára. Az ő „megbocsátásuk” csak képmutató, hazug és kikényszerített lehet, mely feledést hoz, elfojtást, és a felgyülemlett gyűlölet újabb kirobbanását.

Miként nincs kollektív bűnösség és nincsenek genocid népek, nincs és nem lehet valódi kollektív bűnbánat és kollektív megbocsátás sem. Minden háborús bűncselekményt individuálisan kell megállapítani, és az igazságosság meg a jövőnk érdekében megbüntetni. És miként senkit sem lehet előre, megfelelő bizonyítékok nélkül bűnösnek nyilvánítani, úgy egyetlen törvényszék sem diszkvalifikálható előre, mielőtt megkezdte volna a munkáját. Minden háborús bűncselekményekkel foglalkozó bíróságnak, legyen az hazai vagy nemzetközi, nyilvánosan kell működnie, és nem zárkozhat el a nyilvános kritika és a nyilvánosság ítélete elől. Mindenütt előfordulhatnak hibák, így az ilyen bíróságok munkájában is. Éppen ezért fontos, hogy minél kevesebb ilyen hiba essen, és azok ne elfogultságból fakadjanak. A legnagyobb és legveszélyesebb hiba azonban az lenne, ha a háborús bűnösök nem kerülnének bíróság elé. A büntetlen háborús bűncselekmények mindig hallgatólagos felhívást jelentenek újabbak elkövetésére.

Slobodan Milošević pszichopolitikai portréja

Tagadhatatlan, hogy a vezető politikus személyisége bizonyos mértékben minden társadalomban hatással van a politikai eseményekre. Minél kevésbé demokratikus egy ország, annál erősebb ez a hatás. Az autokratikus társadalomban különösen jelentős, sőt sorsdöntő a diktátor személyének pszichológiai és pszichopatológiai struktúrája a társadalom politikai életére és az állampolgárok sorsára nézve.

Mindenekelőtt kijelentem, hogy nem gondolom azt, hogy a pszichológiai elemzés kulcsot adna egy politikus politikai programjának és működésének megértéséhez, ám véleményem szerint az ilyen személyiségelemzés segíthet abban, hogy jobban megértsük az illető politikai gondolkodását és nyilvános magatartását, különösen pedig koncepciójának és gyakorlati politikai tevékenységének bizonyos következtelen-

ségeit. A politikai nézetek semmiképp sincsenek abszolút korrelációban a személyes tulajdonságokkal, ám régóta bebizonyították, hogy van bizonyos fokú, nem elhanyagolható kapcsolat pl. a totalitárius ideológia elfogadása, az antiszemitizmus valamint az olyan személyiségvonások közt, mint a rigiditás, a szadizmus, az alázatos tekintélyimádat. Végül pedig az elnökjelöltek nemcsak gazdasági, társadalmi, bel- és külpolitikai programjuk alapján gyűjtik be a választók szavazatait (hisz a programot a szavazók jó része nem érti, vagy nem is ismeri!), hanem a karakterük alapján is, pontosabban annak a képnek az alapján, amit a nyilvánosságna küldenek magukról.

A szerb szocialisták és a szerbek egykor megfellebbezhetetlen nemzeti vezérének karakterét elemezve induljunk ki abból, ami nyilvánvaló, látható, ami a felszínen van, a maszkból, hogy innen eljussunk rejtett személyiségéhez.

Milošević magasra emeli a fejét, az orra felemelkedik – fennhordja az orrát –, az álla előre áll. Ősz haja rövidre nyírt, felfelé fésült, tüskés. Apró szemeit gyakran összehúzza, különösen szónoklat közben, ami veszélyes és ravasz ember benyomását kelti. A tekintete kifejezetten éles, átható. Szája összeszorított pengeszáj, arca leggyakrabban kifejezéstelen, jegesen komoly. Ez az ember szinte sohasem nevet, különösen spontánul, szívből, őszintén nem. Amikor, rendszerint kézfogás közben, széthúzza a száját, megjátszottan szívélyeskedő mosolya hazugnak és hidegnek, cinikusnak hat, kellemetlen és viszolyogtató, mert eközben sem a szeme, sem az arca nem nevet.

Katonásan áll, mereven, kidüllesztett mellkassal, a törzséhez szorított kézzel. Járása lassú, ilyenkor karja eláll a törzsétől, könnyedén ingatja vállát, ami a seriffek vagy a revolveres machók tipikus járására emlékeztet. Amikor ülve beszélget (pl. interjút ad), kényelmesen elveti magát a fotelben vagy hírhedt kanapéján, lábát szétterpeszti, karját lazán a karfára támasztja. Csak akkor egyenesedik ki kényelmes, süppedt helyzetéből, ha valami kellemetlen igazságot készül beszélgetőtársa szemébe mondani, vagy le akarja leplezni az ellenfeleit, akikről az újságíró kérdezi. Ilyenkor csípőre teszi a kezét, előreveti a fejét, és hirtelen egész testével a beszélgetőtárs felé hajol. Emelt hangon beszél, teátrálisan, elvágólagosan, könnyen felismerhető, sztereotip módon. Mindig a maga specifikus módján beszél, mintha nagy tömeg előtt állna, tekintet nélkül arra, hogy népgyűlésen, kongresszuson van-e, kis csoporttal beszélget avagy csak egy szál emberrel.

A politikai vezérek nem csak azzal hatnak, amit hirdetnek, amit mondanak, hanem azzal is, *ahogy* beszélnek, az arckifejezésükkel, a gesztusaikkal, az öltözködésükkel, a testtartásukkal, az ülémódjukkal és a járásukkal is: mindezzel együtt alakítják ki magukról a képet a nyilvánosság számára, egy bizonyos politikai imázst. Miféle képet küld magáról Milošević? Személyiségének nyilvános képén a szilárd jellem, az energikusság, a méltóság és a harciasság jegyei dominálnak. Közismert politikai nézeteivel, de a fejtartásával, a karjával, a gesztusaival és egész testével is a következőt üzeni: „Vigyázatok, megingathatatlan, elvszerű és hatalommal rendelkező emberrel van dolgotok; a magam embezeit megvédem, az ellenfeleket pedig kíméletlenül megsemmisítem.” Az üzenet, a kép, amit magáról ad, más-más fogadtatásra talál a külföldi és a hazai nyilvánosságban. A külföld szemében Milošević zsarnok, veszélyes és harcra kész politikus, „balkáni mészáros”, akivel nem lehet tárgyalni. A hazai közvéleményben viszont ugyanez a vezér sokáig a nemzeti érdekek megbízható és lelkes harcosának számított, energikus és határozott férfiembernek. Hívei szemében a mai napig a tisztességes, határozott és igazságos ember megtestesítője, aki semmi áron nem lesz hűtlen az elveihez és az egyetemes érdekekhez.

Nézzük meg részletesebben és analitikusabban, mely személyiségvonások dominálnak, legalábbis látszatra, Slobodan Milošević karakterében.

Merevség. Hívei és politikai ellenfelei is megegyeznek abban, hogy Milošević domináns személyiségjegye a keménység, különbség csak a tulajdonság értelmezésében és értékelésében van. Egyesek számára ez az erős jellem jegye, mások számára pedig a rigiditás és az autizmus jele. Mindenesetre maga Milošević is tudatosan hangsúlyozza és provokatívan jelzi, hogy ő olyan ember, aki szilárdan kitart a nézetei, meggyőződései és a gondolkodásmódja mellett. Ezzel pedig bizonyos rokon vonások is kapcsolatban állnak.

Szívóosság. Szándékaiban és terveit tekintve a végletekig kitart, minek folytán ez a tulajdonság önfejűségnek, az alkalmazkodásra való képtelenségnek és dacnak is nevezhető abban az esetben, ha kitartása irracionális, mert a körülmények megváltoztak, úgyszólván kezdeti törekvése egyre messzebb visz a céltól.

Harciasság. Tömegeket elragadtató szónoklataiban, de politikai viselkedésével és egész tartásával is agresszivitást és militáns szellemet sugall (idézzük csak fel arckifejezését, előretolt állát, felemelt mutatóujját, „cowboyos” járását, „váll-lapos” kabátját stb.)

Aszkétizmus. Politikai retorikája tele van patetikus felhívásokkal az áldozatvállalásra, magasabb rendű célok érdekében. Az „áldozat”, „áldozatvállalás”, „magasabb érdekek” kedvenc frázisai közé tartoznak. Milošević előszeretettel prédikál arról, hogy ki kell bírni a nehézségeket, a személyes érdekeket alá kell rendelni a nemzeti érdekeknek, a nyugodt és kényelmes életet fel kell adni a veszélybe került nemzet érdekében. Kezdetben ez kommunista típusú askétizmus volt, a párt és az osztály érdekeiért hozott tudatos áldozatot hirdette, később nemzeti típusú, a nemzet magasabb rendű érdekeinek szolgálatát követelte.

Büszkeség. Az imádott vagy meggyűlölt Vezér beszédeiben az egyik leggyakoribb „kulcsszó” valószínűleg a „méltóság”. Retorikájának mindenkor, nagy üttöerejű toposza a (nemzeti) büszkeség – ennek hirdetése tette őt a szerbek karizmatikus vezérévé. Az egész háború utáni szerb politikában senki sem talált bele ilyen egyenesen és mesterien a szerb nemzeti érzés fő idegébe, mint Milošević, amikor Koszovót mitikus szimbólummá és eleven sebbé metaforizálta. A büszkeség nem csak beszédeiből, ihletett szavaiból, patetikus hangjából, halálosan komoly arcáról sugárzik, hanem egész tartásából, magasra emelt fejéből, kidüllesztett mellkasából és magasan hordott orrából is.

E tulajdonságok szindrómája – büszkeség, energikusság, lobbanékonyosság, önfejlőség és harciasság – leginkább a dinári típusú karakternek felel meg. Aki azonban azt gondolná, hogy Slobodan Milošević besorolásával Cvijić karakterológiájának dinári típusába készen is vagyunk a Vezér személyiségének analízisével, az nagyon téved. Először is ez csak féligazság, mely megfelel a kurrens politikai imáznak. Igaz ugyan, hogy Miloševićben megvan a dinári típus némely vonása (erőszakosság, keményfejlőség), egészében azonban ez inkább póz, tudatosan összehozott és gondosan kialakított kép nemzetileg megébredő választók számára. Egyébként is furcsa, hogy ez a „dinári” alkat nem Šumadijában, Nyugat-Szerbiában örvend valami nagy népszerűségnek, legkevésbé pedig a legdináribb vidéken, Crna Gorában, hanem Dél-Szerbiában vannak a legtüzesebb rajongói, ahol pedig a „centrális típus”, a „pórias lélek”, az alattvalói karakter az uralkodó!

Bizonyos egyéb tulajdonságok, melyek új fényt vetnek az említettek-re is, meghatározóbbak Slobodan Milošević valódi, gondosan rejtegetett karakterére nézve.

Önimádat és hatalomimádat. Miloševićet megszállta tulajdon nagysága és hatalma, beleszeretett a saját képmásába, amit egy ideig számta-

lan példányban láthatott minden népgyűlésen, épületeken, teherautókon, újságokban, tévén. Mint minden Nagy Vezérnek, neki is megvannak az élő képmásai és hasonmásai, melyek a parlamentet vidítják. Másokkal való viselkedéséből, beszédeiből és magatartásából világosan kitetszik, hogy tudatosan gerjeszti és építi a tulajdon mitikus alakját, ezzel táplálja Nagy Énjét és a saját mindenhatóságába vetett hitét. Kanonizált, mitikus alakja, mely a különféle népgyűléseknek, a befolyásos értelmiségiek társaságának, valamint a végtelenül odaadó politikusoknak és újságíróknak köszönhetően hatalmasra nőtt, táplálja önimádatát.

Arrogancia és cinizmus. A beszédekben és a párbeszédekben – különösen azokban, melyeket külföldi újságírókkal, az ellenzék és a diákok képviselőivel folytat, tehát olyanokkal, akik nem hajlandók táplálni a hiúságát – burkolatlanul kifejezésre jut Milošević arroganciája, megvető és cinikus viszonyulása az emberekhez. Még ha nem is érthető, amit az akadémikusok és a munkások, a professzorok és a parasztok politikai véleményének egyenlő fontosságáról mond, már csak megvető mosolya, semmibe vevő tekintete és szemének „villogása” alapján is világos mindenkinek, aki olvas a nem-verbális viselkedéséből, hogy gőgös, felfuvalkodott és szarkasztikus emberrel van dolga.

Érzelmi ridegség és aszociális magatartás. Ismeretes, hogy Milošević kifejezetten introvertált, barátságtalan és magányos ember. Más emberekkel való viszonyában (kivéve a feleségét) nem mutat semmiféle barátságos érzelmet, együttérzést vagy őszinte rokonszenvet. A mosolya fagyos, pontosabban széthúzott szája felfedi kellemetlenül hegyes fogait, és mivel az arca nem mosolyog, vigyora fenyegető és kellemetlen. Amikor pedig integet és üdvözli lelkes rajongóit, ahelyett, hogy üdvözlése szimbolikus simogatás lenne a távolból, kemény és merev hadonászása úgy hat, mintha ellökné a népet vagy verne. Hozzászókkott, hogy minden döntést egyedül hozzon, úgyhogy (a feleségén kívül) nincsenek sem közeli munkatársai, sem tanácsosai. Bizalmatlan másokkal szemben, és nem alkalmas a csoportmunkára.

Pragmatizmus. A nemzeti méltóság megóvásáért harcoló lekenyerezhettelen hős maszkja alatt olyan nagy és számító harcos rejlik, aki mindenre kész személyes hatalmának meg a vele járó gazdagságnak és előjogoknak a megőrzéséért. A patetikusan fennkölt patriotizmus mögött csupasz pragmatizmus rejtőzik, a tüzes altruizmus mögött pedig egoizmus. A hátrározott és elvszerű kiállás amellet, hogy hősiessen harcolva, tömérdék áldozat árán, míg az „utolsó szerb” életét nem adja, meg kell védeni a sza-

badságot és a nemzeti érdekeket, máról holnapra kapitulációvá változik, ha a személyes hatalom megtartása és megőrzése úgy kívánja, és a harcasság reggelre virradóra átvált „a békének nincs alternatívája” jelszóba.

Paranoid vonások és a projekcióra való hajlam. Milošević arra építi a politikáját, hogy egyetemes, nemzetközi összeesküvés folyik a szerb nép ellen és személyesen ő ellene, aki a nemzeti érdekek egyedüli autentikus képviselője. Ez részben ügyes manipuláció is lehet, de fennáll a komoly gyanú, hogy valóban hisz abban, hogy a külföldi hatalmak egytől egyig ellenségek, s a világ meg akar alázni és meg akar semmisíteni bennünket. Azok az emberek, akik túlbecsülik önmagukat, akik tulajdon nagyságuk eszméjét dédelgetik és emellett elfojtják saját agresszivitásukat, hajlanak arra, hogy mindenütt ellenséget és üldözőket lássanak. Milošević eleddig sokszor elárulta projekcióra való hajlamát, amikor egyeseket és egész csoportokat „bérenceknek”, „árulóknak”, „ellenségnek”, „sötét erőnek” stb. titulált. Talán ezért hajlik arra, hogy gyakran leváltsa legközelebbi embereit (politikusokat, táborno kokat, belügyeseket, biztonsági embereket), hacsak egy szikráját is mutatják az önálló gondolkodásnak.

A felsorolt tulajdonságok – önimádat, egoizmus, hiúság, cinizmus, érzelmi ridegség, hamis szívélyesség, hatalomvágy és annak szükséglete, hogy imádat tárgya legyen – a narcisztikus személyiség szindrómáját alkotják. Ami számunkra különösen érdekes, az az, ami a narcisztikus személyiség (aki egyébként körülrajongott énekes, élsportoló vagy népszerű politikus is lehet) homlokzata mögött rejlik, mégpedig: a mások iránti érzéketlenség, az emberekhez való instrumentalizált viszony (akik saját érdekei kielégítésére szolgáló pusztá eszközök, s a narcisztikus személynek többnyire mint bálványimádók kellene k, hogy odaadóan csodálják), a bizonytalanság- és félelemérzet meg a bizalmatlanság (szüntelenül bizonygatnia kell erejét, superioritását, tévedhetetlenségét és legyőzhetetlenségét), az erős agresszivitás, a gyűlölet, harag és bosszúvágy (mindenki iránt, aki a legkisebb narcisztikus sérülést okozza neki), a depresszivitás és az ürességérzet (ami a cinizmusban és a szadizmusban lélegzik fel).

Mindent egybevéve, Slobodan Milošević karakterét tekintve a rideg narcisz típusához áll legközelebb, az autoritatív és a nekrofil karakter erős mellézköngéjével. Számára a narcisztikus élvezet legfőbb forrása az onnipotenciaérzés, ami a milliók sorsa feletti abszolút hatalomból fakad. Hogy megőrizze személyes hatalmát és zavartalanul fürödhessen a mindenhatóság érzésében, ez a diktátor kész feláldozni a barátait, legközelebbi munkatársait, az egész pártot, az országot és a népet. Soha-

sem mutatott szikrányi megbánást vagy bűntudatot sem, amiért hazárdőr és vészterhes politikájával emberek ezreit kergette halálba. A háborúkkal, a társadalmi megrázkódtatásokkal és a tömeges halálokkal a Vezér, a megmentő és a béketeremtő népevezér kultuszát táplálta, és megszilárdította a hatalmát. Egyébként Fromm szerint a nekrofil személy (aki arról ismerhető fel, hogy halkán beszél, szereti a sötét színeket, sohasem nevet, nincs humorérzéke, hideg tekintete van és gyűlöl mindent, ami spontán, eleven, előreláthatatlan, de imádja az élettelen dolgok mechanikus rendjét, a fegyelmet és a bizonyosságot) rokon a narcisztikus karakterrel, tekintettel arra, hogy a rosszindulatú agresszivitás nekrofil vonása épp abból fakad, hogy az ilyen személy képtelen szorosabb érzelmi kapcsolatot kialakítani más emberekkel.

Freud – ma?!⁷

Korunkat, sajnos joggal, „sötét időknek”, „a gonoszság korának” vagy „zavaros éveknek” mondják errefelé. A katasztrofális társadalmi megrázkódtatások idején, a „vér és talaj” felelevenedő ideológiájának, az állam szétesésének korában, amikor borzalmas háborúk dúlnak és a társadalom nyomorba süllyed, Freudról írni már-már bolondságnak látszik, groteszknek hat, anakronizmusnak tűnik, sőt egyesek szemében egyenesen cinizmusnak. Ebben a tragikus korban *A pszichoanalízis lexikonjának* szócikkeit írni, farigcsálni olyasmi, amire a szerb azt mondja, hogy „Róma ég, a vénasszony meg a gyapjút fésüli”. Mi köze van Freudnak, a bécsi úriembernek a mi balkáni mentalitásunkhoz és nyomorúságunkhoz? Mi hasznunk lehet nekünk a hisztéria, a szexualitás, az elfojtás, az introjekció, a projekció, a tagadás, a szimbolizáció elméletéből és a tudatalatti más „rejtvényeiből”, melyeket a múlt századi osztrák–magyar neurotikus kisasszonyokon tanulmányozott a doktor úr? Nekünk most az a fontos, hogy megértsük ezt a mostani és itteni tömegőrületet, a háborús hisztériát és a gyűlöletkitöréseket, melyek borzalmas bűntettekhez vezettek – Freud meg a pszichoanalízis, úgy tűnik, nemigen szólhat hozzá mindehhez. De így van-e?

Emlékeztetném önöket a *Rossz közérzet a kultúrában* egyik fontos helyére, ahol Freud arról a „szívesen letagadott valóságészletről” beszél,

⁷ Beszéd a „Borislav Stanković”-díj átvétele alkalmából, 1995-ben.

hogy „az ember nem gyengéd, szeretetre méltó lény, aki csak akkor szánja rá magát, hogy védekezzen, ha megtámadják, hanem ösztönös adottságaihoz az agresszív hajlam óriási részvételét is számításba veheti. Ennélfogva a felebarát számára nem csak lehetséges segítőtárs és szexuális tárgy, hanem kísértés is, hogy agresszióját kielégítse rajta, hogy munkaerejét kárpótlás nélkül kihasználja, hogy beleegyezése nélkül szexuálisan igénybe vegye, hogy vagyona birtokába lépjen, hogy megalázza, fájdalmat okozzon neki, kínozza és megölje. *Homo homini lupus*. Ki rendelkezik azzal a bátorsággal, hogy az élet és a történelem minden tapasztalata után ezt a megállapítást kétségbe vonja? Ez a kegyetlen agresszió rendszerint provokációra vár, vagy egy másik szándék szolgálatába áll, melynek célja szelídebb eszközökkel is elérhető lett volna. Kedvező körülmények között, ha azok a lelki ellenerők, melyek különben gátolják, nem működnek, spontán is megnyilvánul, az embert vadállatként leplezi le, mely saját faját sem kíméli.”⁸

Azt lehetne erre mondani, hogy Freud ezen elmélet szerint a háború miatti felelősséget az emberi természetre hárítja, pontosabban a veleszületett halálösztönre, ignorálja a társadalmi okokat, s ezzel felmenti az államot a felelősség alól. Ámde ez is egy tévképzet Freudról. Tudniillik 1915-ben az *Időszzerű gondolatok háborúról és halálról* című írásában azt mondja: „Az egyes emberek megrettenéssel állapíthatják meg ebben a háborúban azt, amit a békeidőkben is időnként megtapasztalhattak, hogy az állam megtiltja az egyéneknek a jogtalanság gyakorlását, de nem azért, mert le akar számolni vele, hanem azért, mert monopóliummá teszi, mint a só és a dohányt.”⁹ Ezek szerint tehát az állam de még mennyire, hogy felelős, az állam az, amely a háborúban megfontoltan gerjeszti és kanalizálja az erőszakot. A hatalom a „magasabb érdekek” nevében kapitalizálja és monopolizálja alattvalóinak individuális agresszióforrásait, és arcátlanul felhasználja a saját céljaira.

Lám, ha figyelmesebben olvassuk Freudot, kiderül, hogy igenis van mondandója korunkról és mirőlünk. Ez az, amit többek között üzenni szerettem volna az *Amit Freud valóban NEM mondott* című könyvemmel és *A pszichoanalízis lexikonával*.

Radics Viktória fordítása

⁸ Linczéni Adorján fordítása.

⁹ Szalai István fordítása.